

К. В. Кислюк

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА І ЧВЕРТІ ХХІ ст.:
ПОВОРОТИ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ**

Монографія

2-ге видання, стереотипне

Київ

2018

**УДК 008 (477)
К445**

Рекомендовано до друку рішенням
ученої ради Луганського Національного аграрного університету
протокол № 5 від 27 грудня 2017 року

Рецензенти:

д-р політ. наук, проф. Романюк О. І., проф. кафедри філософії та політології Харківської державної академії культури;

д-р культурології, проф. Гречанівська П. Е., зав. кафедри культурології та культурно-мистецьких проєктів Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

**К445 Кислюк К. В. Українська культура I чверті XXI ст.: пово-
роти модернізаційних перетворень : монографія / К. В. Ки-
слюк. — 2-ге вид., стер. — К.: Видавничий дім «Кондор»,
2018. — 196 с.**

ISBN 978-617-7582-50-1

Монографію присвячено аналізу модернізаційних перетворень української культури у 2013/2014–2017 рр. у тривалій історико-культурній ретроспективі та світовому соціокультурному контексті.

Автор розробляє власну концепцію багатокладності української культури, співіснування в ній одночасно домодерних, модерних, (після)постмодерних елементів. Крізь призму цієї концепції розглядається зміст змін, які відбуваються в таких напрямках як формування ідентичності, осучаснення мовно-медійних практик, еволюція меморіального простору, трансформація українських погранич, тренди релігійного життя.

Монографію розраховано на науковців, викладачів і широке коло читачів.

The monograph is devoted to the analysis of modernization transformations of Ukrainian culture in 2013/2014–2017 in a long historical and cultural retrospective and in the world socio-cultural context.

The author develops his own concept of multiculturalism of Ukrainian culture, coexistence in it simultaneously to modern, modern, (post) postmodern elements. Through the prism of this concept, the content of changes taking place in such areas as identity formation, updating of language and media practices, the evolution of the memorial space, the transformation of Ukrainian borders, and the trends of religious life are considered.

The monograph is addressed for scientists, lectureres and a wide range of readers.

ISBN 978-617-7582-50-1

УДК 008 (477)
© Кислюк К.В., 2018
© Видавничий дім «Кондор», 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Розділ 1 СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА: «МЕЖОВІСТЬ» ЧИ «МЕРЕЖОВІСТЬ»?	7
1.1 «Межовість» української культури в історіографічній традиції та історико-культурній ретроспективі.....	7
1.2 Українська культура 2000-х рр. у тенетах багатоклад- ності	25
1.3 2010-і рр.: «мережовість» по-українськи en marche	35
Розділ 2 СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: МІЖ КУЛЬТУРОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ	58
2.1 Українська ідентичність в історико-культурному вимірі	58
2.2 «Перемоги» і «зради» сучасної української ідентичності	73
2.3 «Зроблено в Україні»: українська ідентичність у сучасних мовно-медійних практиках і духовній культурі.....	91
Розділ 3 РОЗДОРІЖЖЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ I чверті XXI ст.	119
3.1 Культурна пам'ять України: «кінець» меморіального палімпсеста.....	119
3.2 «Рухливе пограниччя» Харківщини в контексті гібрид- ної війни.....	146
3.3 Українська Національна Помісна Церква: поза межами можливого	160
ПІСЛЯМОВА	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178

ПЕРЕДМОВА

«Реформи», «зміни», «оновлення», «перетворення» — чи не найчастіше вживані слова в українському суспільно-політичному та медійному дискурсах після Революції Гідності. При цьому дуже часто, незалежно від перебігу реформаторських процесів, їх сучасності чи спізнілості, пришвидченості чи загальмованості використовуються оціночні фрейми «зради» / «перемоги». У цій книзі здійснено спробу не тільки проаналізувати трансформації української культури у 2013/2014–2017 рр., але розглянути ці процеси в значно ширшому, глибиннішому і хронологічно тривалішому контексті.

У методологічному сенсі йдеться, передусім, про відтворення для кращого розуміння сучасного стану досліджуваного об'єкта його попереднього розвитку (завдяки історичному методу), окреслення поточної структури (структурно-системний метод) та особливостей її дії (функціональний метод). Надалі на основі культурологічного підходу можна проаналізувати отриману модель і на рівні схрещення актуальних і фундаментальних цивілізаційних трендів, і на рівні співвимірності з провідними напрямками розвитку світової цивілізації та ключовими моментами такого розвитку — соціокультурними революціями, щоби насамкінець виявити її соціокультурну специфічність і в синхронному, і в діахронному вимірах, масштабніше поглянути на сучасні проблеми та майбутні перспективи.

Звичайно, на події останніх трьох-чотирьох років в Україні найсуттєвішим чином вплинула зовнішня агресія Російської Федерації. Утім, на наш погляд, вона насправді лише прискорила системну кризу Другої Української республіки, підґрунтям якої є значно фундаментальніші недоліки — самої моделі поступу країни.

У науковій літературі 2000-х рр. чимало написано про розвиток України шляхом «навздогінної модернізації»¹. Розроблювана автором концепція лише розширює уявлення про її вітчизняну специфіку такими припущеннями.

1. Добре відома «межовість», «пограничність» України є насправді ситуацією багатокладності української культури, поєднаності одночасно домодерних, модерних і постмодерних елементів, перебуванні на межі між «центром» та «периферією» сучасної світової світ-системи.

2. Нинішній «постнедомодернізований» стан України є наслідком безперервних спроб модернізації країни від Нового часу, жодна з яких не завершилася повноцінним стадіальним стрибком.

3. У XXI ст., крім традиційних для багатьох країн «вторинної модернізації» політичних «драйверів» суспільних трансформацій, в Україні почали працювати інші фактори — медійний і національний.

4. В Україні в добу Другої Української республіки модернізаційних перетворень значно більшою мірою зазнали не стільки базисні політико-економічні інституції, скільки сфера культури — у гранично широкому сенсі життєдіяльності людини та суспільства.

Одразу визнаємо: через мінливість зовнішніх впливів і суперечливість внутрішніх трендів прикінцеві результати модернізаційних перетворень в українській культурі I чверті

---

¹ Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. — Київ : Видав. Центр «Академія», 1999; Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. — Київ : Критика, 2003; Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. — Київ : ППЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017; Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. — Київ : Наш час, 2008; Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти : монографія / М. О. Паламарчук; за ред. О. В. Литвиненка. — Київ : НІСД, 2014; Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: У 3-х тт. / за ред. В. М. Гесця, В. П. Семиноженка, Б. С. Квасюка. — Київ : Фенікс, 2007 та ін.

XXI ст. із достатньою вірогідністю спрогнозувати дотепер неможливо. Є підстави як для песимізму, так і обережного оптимізму. У чому ми впевнені — нині живемо в країні, яка вже ніколи не буде такою, як ще кілька років тому.

Перше видання монографії вийшло друком 2017 року в Papers Publishig – LAP Lambert Academic Publishing.

Користуючися нагодою, висловлюємо подяку проф. М. В. Дяченку за дружню підтримку та змістовну допомогу в роботі над книгою.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА: «МЕЖОВІСТЬ» ЧИ «МЕРЕЖОВІСТЬ»?

1.1 «Межовість» української культури в історіографічній традиції та історико-культурній ретроспективі

Розуміння України як Пограниччя має давню передісторію, в якій, утім, варто відокремлювати об'єктивні підстави від поточної ідейної чи наукової кон'юнктури. На думку більшості дослідників, воно вкорінене в етимології назви нашої країни від часів пізнього середньовіччя. У наступну, ренесансно-ранньобарокову епоху, «межовість» по-українськи поставала як соціально-юридична категорія, зумовлена намаганням козацтва разом зі шляхетним і духовним станами «руського народу» аргументувати територіальний (насправді, феодальний) імунітет та особливий соціальний статус мешканців українських земель, у першу чергу, як представників «лицарської корпорації», які пліч-о-пліч польської шляхти захищають Європу від «ворогів Хреста». Первинне наукове осмислення вітчизняної «межовості» ми пов'язуємо з романтично-просвітницькою історіографією I половини XIX ст. з її схильністю до ідей географічного детермінізму: «И вот составился народ, по вере и месту жительства принадлежавший Европе, но между тем по образу жизни, обычаям, костюму совершенно азиатский, — народ, в котором так странно столкнулись две противоположные стихии...», — писав М. Гоголь у «Погляді на складання Малоросії» (Гоголь, 1994, т. 7, с. 160). Зародження національно-визвольного руху доповнило зміст цього поняття певною соціально-політичною кон'юнктурою, зокрема ідеями «волелюбності» та «демократизму», які обстоював у своїх

працях (від «Книг буття...» до «Двох руських народностей») М. Костомаров.

Відповідно до позитивістських уподобань кінця XIX — початку XX ст., якими позначився розвиток наступниці романтичної історіографії — народницької течії — в історичній науці відбувся перехід до соціально-економічного бачення вітчизняної «межовості». За М. Грушевським, «почесна роль заборона європейської культури від азійських орд» була доповнена «українською колонізацією». Остання відзначилася одночасно цивілізаційним поступом на кочівницький степовий світ і поступовим освоєнням в господарському і культурному плані півдня України (Грушевський, 1991, т. 1, с. 14), тоді як на заході цей процес завмер у Галичині — тихому і тісному запічку, «де хоронилися люди, яким наприкралося більш ризикове, тривожне, але і більш дозвільне життя полудневих погранич» (Грушевський, 2005, т. 2, с. 287–288).

У творчості діячів української діаспори, передусім О. Кульчицького та В. Яніва, відбулося переозначення «межовості» на популярному в той час філософсько-психоаналітичному ґрунті. Історичне та геополітичне становище українських земель спричиняли екзистенційну ситуацію перебування на межі можливостей існування, формування переважаючого «лицарського-козацького типу людини», підпорядкованої ідеалові оборони честі, волі і віри (Енциклопедія українознавства, с. 713). Так само в діаспорі одним із перших на соціокультурні виміри «межовості» звернув увагу І. Лисяк-Рудницький. У відомому есеї він розглядав українську культуру як проміжну між «світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох», котрий «на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу» (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. 10). Обидва підходи органічно вписувалися в провідну

для діаспори «націософську проблематику». До речі, подібні ідеї висував й І. Мірчук у 1940-і рр. у Німеччині. Із зрозумілих причин вони набули визнання значно пізніше (Мірчук, 2007).

Дещо традиційніше — територіальне — бачення «межовості» серед різних поколінь діаспори обстоювали спершу Д. Антонович, О. Домбровський. Перший у редактованому ним збірнику лекцій «Українська культура» висунув прикметну тезу про те, що «висока культурність українського народу», так само як теперішні культурні відмінності українців, зумовлені безліччю культурних впливів «тих народів, що на протязі тисячоліть переходили через українську землю або входили в стосунки чи межували з українською територією» (Антонович, 1940, с. 7, 9). На цій основі вже наприкінці ХХ ст. О. Пріцак знову порушив питання представлення української історії через поєднання всіх соціокультурних та етнічних впливів у межах української національної території (Пріцак, 1991). Ці теоретичні засновки були використані в «Історії України» О. Субтельного (Субтельний, 1991), дуже популярній у нашій країні в 1990-х рр.

Подальші дослідження соціокультурної спрямованості «межовості» в 1990–2000-х рр. здійснювалися через регіоналізацію цього феномену, обмеження його певними, прикордонними рамками: «пограниччя є певним регіоном із соціальною, культурною, економічною, політичною специфікою» (Кочан, 2008) і часто відзначались популярним акцентом на «етнічну ідентифікацію» (Шестакова, 2005).

Якісно новим тлумаченням дозволяє збагатити феномен «межовості» адаптація до нього постколоніальних студій. У постколоніальній інтерпретації пограничним може вважатися увесь регіон з Україною, Білоруссю, Молдовою включно. Саме тут перебігають складні процеси особливої політичної,

економічної взаємодії. Єдине, що в *border studies* надто переважає транзитологічний ухил, оскільки вони позиціюють себе як «стратегії практичного подолання політичного й економічного відставання регіону» (Бреский, Бреская, 2008) через системну трансформацію комуністичної моделі суспільного розвитку в капіталістичну.

Проте найбільш перспективним уявляється нам виокремлення культурологічного аспекту української межовості, як її «постнедомодерності», сприйняття постмодерних інновацій в умовах недорозвинутості модерних структур (Какой модерн?, 2010, т. 1). Слід зважити на те, що подібний стан справ є не прикметною відзнакою лише України, а й більшості країн Європи, Америки, Африки та Азії, які відчули на собі постмодерністські впливи із суттєвим запізненням. Це відбувалося власне тоді, коли в головному своєму осередку — Північній Америці та Західній Європі — ситуація Постмодерну добігла свого «кінця», щоб за десятиліття трансформуватися в ситуацію «*післяпостмодерну*» — одночасно у хронологічному сенсі побутування після ситуації Постмодерну, яку дуже часто локалізують у межах 1968–1998 рр., і в змістовному сенсі відновлення багатьох бучімото остаточно «знятих» (за відомою гегелівською діалектичною термінологією) модерних трендів (наприклад, руху за «емансипацію» в Європі та світі численних етнокультурних меншин), але в достатньо постмодерному виді (адже суб'єкти сепаратистських рухів, наприклад у Шотландії та Каталонії, часто артикують свою «проєвропейськість» значно гучніше, ніж метрополії, від яких вони воліють від'єднатися).

Серед іноземних праць на зазначену тему найбільша увага в 1990–2010-і рр. була прикута до концепції «конфлікту цивілізацій» С. Гантінгтона. Його теза виявилась дуже зруч-

ною для державної політики «багатовекторності» впродовж 1990–2000-х рр. Але і в середині 2010-х рр. точка зору С. Гантінгтона помітно домінувала над нечисленними «центрально-східноєвропейськими» проектами для України. Згідно з Гантінгтоном, Україна належить до країн, в яких відбувається цивілізаційний розкол. Проте, на нашу думку, помічені Гантінгтоном відмінності між Сходом і Заходом України не є сповна однозначними, адже, наприклад, кількість прихильників патерналізму та індивідуалізму, за даними розлогого соціологічного дослідження вітчизняної ідентичності Центром Разумкова 2016 року, є приблизно однаковою (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 7–8). Поміченим розбіжностям також віднаходять суто економічне пояснення. «На Сході країни розташована значно більша кількість великих промислових підприємств, від яких значною мірою залежить існування цілих населених пунктів. Це створює атмосферу, в якій панує відчуття залежності власного добробуту від зовнішніх умов. Тут є меншою частка самозайнятих громадян, дрібних підприємців, які покладаються більш на себе, ніж на державу або господаря підприємства» (Gorshenin Institute. Українське суспільство та європейські цінності, 2017, с. 28). Це доводить, що різниця між «Українами» є не *цивілізаційною*, а *стадіальною*. Інша справа, що чинним керівникам української держави та наближеним до них експертним колам вигідно поглянути на події в Україні останніх років як один із «фронтів» нового глобального протистояння в контексті системної кризи світової безпеки (Світова гібридна війна: український фронт, 2017). Так само як частині західного політичного класу було зручно, особливо у 2014–2015 рр., убачати в анексії Криму та війні на Сході України внутрішньоукраїнський конфлікт. На цьому тлі неоголошену війну між Україною та Росією

можна дійсно розглядати як цивілізаційний конфлікт, проте наснажений не стільки релігійно, мовно- чи політично, скільки ціннісно, — як протистояння між силами прогресу та традиціоналізму, глобалізму й антиглобалізму, демократично-ліберальною та неоімперською моделями розвитку, нарешті, між лідерами та аутсайдерами сучасного світу.

Найважчий у українській межовості й геополітичний аспект, постійно підкреслюваний у працях З. Бжезинського: «Без України Росія перестає бути євразійською імперією... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію» (Бжезинський, 2000, с. 46). У тому, що З. Бжезинський мав рацію, нескладно переконатися на основі загальновідомої статистики. Напередодні розпаду наприкінці 1991 року населення СРСР налічувало 293 млн мешканців, а його економіка була другою у світі з обсягом ВВП 2 трлн 660 млрд дол. Населення головного геополітичного конкурента — США — тоді налічувало трохи менше 249 млн. За даними Всесвітнього банку, населення США 2016 року налічувало вже 323 млн мешканців, а ВВП оцінювався у 18,57 трлн дол. Економіка Російської Федерації посідала дев'яте місце у світі із розміром ВВП 1 трлн 300 млрд, а її населення оцінювалося в 144,3 млн, що робило примарним будь-які спроби «закидати шапками» цього ворога. (За російськими розрахунками, населення Росії на перше січня 2017 року налічувало 146, 8 млн мешканців, а ВВП країни за паритетом купівельної спроможності складав 3 трлн 800 млрд дол. — шостий показник у світі).

Для подальших міркувань спробуємо попередньо визначити «межовість» української культури як її утворення з безлічі різноякісних і різнорівневих елементів і структур в усіх сферах суспільного життя, на межі між одним із «центрів» сучасного світу і його периферією, нарешті, на перетині різновекторних зовнішніх впливів. (Останні, за І. Шевченком (2001), можуть бути візуалізовані в трикутнику «Південь–Схід–Захід»). Одразу мусимо внести декілька уточнень. «Межовість» по-українськи зовсім не дорівнює «полікультурності» — з огляду саме на міксованість абсолютної більшості матеріальних та духовних феноменів, з яких вона складається. Не йдеться і про мультикультурність у широкому сенсі теорії й практики підтримання культурного різноманіття, тому що вона не є основою ані державної, ані регіональної політики і не привертає увагу переважної більшості населення України, яку відволікають значно актуальніші суспільно-політичні та соціально-економічні дискусії. Вітчизняна культурна «межовість» далека від культурної синтетичності, наприклад, за традиційною китайською конфуціансько-даосько-буддійською моделлю. Авжеж, примусове сусідство відмінних соціокультурних складників в інституціональному вимірі часто залишається неорганічним і в будь-який момент може датися взнаки то у формі донецького «федералізму», то у формі галицького «сепаратизму». Воно може породжувати замкненість різних угруповань (від «Будьте собі, мудрий латинниче, зі своєю вірою та мудрістю окремо від нас, а ми зі своєю вірою й апостольським глупством окремо від вас» у знаменитій полемічній «Зачіпці мудрого латинника з дурним русином» І. Вишенського до боротьби за владу економічних і політичних еліт упродовж усіх 25 років незалежності країни). У найгіршому випадку, маємо «кресову» ксенофобію, як

наслідок — репутацію «колиски антисемітизму», країни диких селянських бунтів, погромів, етнічних чисток, націоналістичних ексцесів (Рябчук, 2000). Соціологи фіксують також нетолерантність в українському суспільстві до представників сексуальних меншин. Кожен третій українець (39,3%) не згоден приймати їх в жодній якості (Gorshenin Institute. Українське суспільство та європейські цінності, 2017, с. 14). Дані Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) підтвердили: за 25 років незалежності відбулися лібералізація моралі та гуманізація громадських настроїв, проте рівень нетерпимості до осіб нестандартної сексуальної орієнтації залишився майже незмінним (Україна-25: досягнення та поразки, 2016).

Нарешті, «межовість» не можна порівнювати з «недорформованістю» української нації. Остання є лише одним із її проявів, аналогічні явища спостерігаються і в економіці, і в соціокультурній сфері. Соціокультурна еkleктика суттєво сповільнювала процеси етно-, націє- та державотворення, тоді як нестабільність останніх, у свою чергу, лише консервувала стан соціокультурної та політико-економічної багатокладності. На нашу думку, парадоксальність ситуації полягає в тому, що за розмірами території, чисельністю населення Україна завжди була надто «міцним горішком» для будь-якого агресора. Натомість внутрішня неусталеність завжди змушувала її шукати зовнішньої підтримки, будь то за часів Хмельниччини з її Переяславською радою чи нинішньої гібридної війни з Росією, коли лише обіцянки «іншого підходу до Росії» адміністрації щойно обраного президента США Д. Трампа спричинили капітулянтські настрої в сумнозвісній статті В. Пінчука в *The Wall Street Journal* «Україна повинна піти на болісні компроміси заради миру з Росією» (Пінчук, 2016).

Об'єктивно кажучи, на культурі України не могло не позначитися її розташування відразу в трьох природно-кліматичних зонах — Степу, Лісостепу та Лісу. Уже після неолітичної революції в них сформувалися принципово відмінні землеробські та номадичні етно-, мовно-, культурні спільноти. Утім, через географічну близькість, взаємодоповнюваність господарства та належність (здебільшого) до ранньоіндоевропейського кола вони почали утворювати значно більші, а разом із тим, значно міксованіші у соціокультурному плані суспільства, найвідомішим прикладом якої є Велика Скіфія I тис. до н.е.

На нашу думку, не менш вагомою причиною української багатоукладності стає не стільки *географічне положення*, скільки *соціокультурна ситуація* перебування на «межі», кордоні, «кресі» або пограниччі між «центром» і «периферією». Причому, таке проміжне становище, згідно з автентичним підходом І. Валлерстайна, не слід однозначно обмежувати перебуванням українських земель у складі інших держав від середини XVII–XVIII ст. у статусі напівпериферії капіталістичного світу-економіки (Валлерстайн, 2001, с. 20). Ми вважаємо, що за всю історію світової культури теперішні українські землі могли претендувати на «центральный» статус лише за неолітичних часів. Не поділяючи крайнощів уявлення про культуру Кукутені-Трипілля як про першу *українську цивілізацію* — *Аратту (Оратту)* (Борисова, 2016, с. 322–326), пристанемо на дещо поміркованішу точку зору Ю. Павленка про формування внаслідок неолітичної революції декількох ареалів випереджаючого цивілізаційного розвитку, зокрема Передньоазійсько-Східносередземноморського та Балкансько-Дунайсько-Карпатського, на території сучасних Румунії, Молдови, України, частиною якого виявилася культура Кукутені-Трипілля (Павленко, 2001, с. 248–250). При цьому загальнови-

знано, що територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків формування відтворювальної економіки. Сюди новий тип економічної діяльності було привнесено з Передньої Азії, починаючи з буго-дністровської культури середини VII — середини VI тис. до н.е. (Історія українського селянства, 2006, т. 1, с. 11, 15).

Можливості постнеолітичного поступу українських земель за близькосхідним сценарієм утворення в долинах тамтешніх річок великих східних цивілізацій (Давньоєгипетської, Шумерської, потім Асирійської та Вавилонської), були обмежені лісами, поступовою ариадизацією клімату, низьким рівнем кооперації та віддаленістю й вартістю металів для подальшого вдосконалення знарядь праці. Відтак у IV–II тис. до н.е. на українських землях запанував кочівницький тип розвитку. (Звичайно, це не виключало хвиль нового землеробського піднесення та поширення обробки землі на степові райони, проте з новою силою потенціал аграрних культурно-історичних об'єднань розкрився лише I тис. до н.е. — I тис. н.е.). Він прискорював перехід тамтешніх спільнот від первісності до цивілізації до певної межі (ранньокласових суспільств), тоді як утворення міських центрів, розгалужених державних інституцій і продуктивного сільського господарства як їх сталого економічного базису за своєю природою гальмував. Унаочнені в курганних похованнях від бронзового віку мистецькі досягнення часто ставали наслідком завоювання передовіших у військово-організаційному сенсі спільнот розвинутіших у господарсько-культурному відношенні (зазвичай, і чисельніших) архаїчних соціумів. Прибульці стосовно тубільців займали позицію правлячої верхівки, яка не змішувалася з підкореним населенням, а правила на основі прямого примусу. Насильно експропрійована продукція під-

леглого населення використовувалася для престижного споживання загарбників, яке одночасно слугувало додатковим маркером їх зверхності. Ця теза підтверджується різкими відмінностями між багатством курганних поховань і ґрунтових могильників у зазначений період (від часів білогрудівської культури).

Вітчизняні терени повернулися до «цивілізованого» світу (античної ойкумени) тільки в ранньозалізну добу I тис. до н.е. після кількатисячолітньої системної кризи та декількох хвиль завоювань. Якщо трипільське суспільство було передовим за господарсько-економічними та культурними ознаками, то скіфське справедливо позиціюється як ранньополітичне утворення, відоме, передусім, своїми військовими акціями. За рівнем розвитку воно перебувало, як на нас, на віддаленій периферії античної цивілізації, адже відоме золото скіфів у «звірячому стилі» — витвір майстрів із грецьких колоній, а досягнення самих скіфів в очах античних авторів часто обмежувалися другорядними дрібницями — як-от особливою «войовничою» зачіскою, коли волосся неохайно спадає на лоба (Плутарх, 1994, т. 1, с. 505).

Ситуація не надто помітно змінилася й у ранньослов'янську добу кінця I тис. до н.е. — кінця I тис. н.е. Перебування як степових, так і лісостепових культурно-історичних спільнот на українських землях у територіально ширших і політично розвинутіших племінних і ранньодержавних об'єднаннях (венеди, анти, роксолани тощо) виводило їх, у кращому разі, у «напівпериферійне» становище.

Слід наголосити, що в цьому геополітичному контексті племена, котрі мешкали на території України, часто складали другорядний елемент таких об'єднань. Давньоруська держава виникла внаслідок самостійної еволюції тих лісостепових пле-

мен, які залюднювали землі якраз *осторонь* великих «варварських» держав і племінних союзів пізньої античності та раннього середньовіччя (практично на межі Лісостепу і Лісу). Навіть, якщо вважати Київське племінне князівство уламком великого антського племінного об'єднання, де від VI ст. правила нащадки Кия, у середині IX ст. його влада не виходила за межі сучасної Київської області, а військовий потенціал, відповідно до уривчастих відомостей про похід Аскольда на Константинополь 860 року, досягав тільки 8 тис. воїнів на 360 кораблях. Століттям пізніше масштабна війна з Візантією, яку вів князь Святослав, потребуватиме мобілізації 60 тис. війська (Лев Діакон, Історія, кн. 9:11), вочевидь, упродовж усього періоду бойових дій.

Крім того, участь у таких об'єднаннях вимагала чималих економічних ресурсів, що гальмувало подальший поступ. Наприклад, завдяки тисячолітній автохтонній традиції обробки металів удалося повністю задовольняти постійно зростаючі потреби у зброї. Ба більше, вже сармати (якщо пристати на їх хрестоматійне зображення в пізньоантичних пам'ятках) здійснили революцію у військовій справі, створивши чи не першу у світі озброєну довгими списами важку кінноту в захисних обладунках і вплинувши на розвиток військової справи римлян. Натомість, використання складних землеробських знарядь праці з металевими робочими частинами та перехід до прогресивних дво- та триплівної системи узвичаїлися лише з останньої чверті I тис. н.е. (Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 106, 275). У подальшому весь регіон Східної Європи почав помітно відставати від Центральної та Західної Європи, де даки, кельти, германці й інші народи самостійно досягнули рівня цивілізації ще на стині тисячоліть (доказ цьому — карбування власної монети від останніх століть до нашої ери). І це попри

те, що початком цивілізаційної революції в Україні можна вважати утворення Великої Скіфії ще в середині I тис. до н.е., зокрема під впливом процесів успішного землеробсько-ремісничого розвитку осілих лісостепових спільнот початку раннього залізного віку (за деякими теоріями — праслов'янських (Павленко, 1994), унаочнених появою городищ ранньоміського типу.

Революція Нового часу для українських земель у складі Речі Посполитої збіглася із формуванням західної економічної «світ-системи». У цій системі їм було відведено роль напівпериферійного постачальника продуктів харчування та сировини для економічного «ядра», яке вже почало спеціалізуватися на мануфактурному виробництві. Інша справа, що оскільки цей обмін, хоча й був доволі нееквівалентним, здійснювався на більш-менш ринкових умовах, стимулював бурхливе економічне піднесення, колонізацію Дикого поля, створення спеціалізованої прикордонної організації — козацтва, а на його основі — ранньомодерної української державності (відповідної тодішній політичній концепції «війська-народу-держави») з доволі прогресивним для того часу суспільно-політичним і соціальним устроєм. Її ми уявляємо значно міцніше пов'язаною із Першою (1917–1920) та Другою (1991 — сучасність) Українськими республіками, ніж Київську Русь, причому як на рівні особливості, вже відмінної від московсько-руської, мовно-побутово-ментально-культурної народної традиції, так і на рівні інтелектуальних практик легітимації (починаючи, певно, від вимог «вольностей» у рамках феодального імунітету і закінчуючи не надто відомою трилогією І. Липи про призначення України (Липа, 1953, 1954).

Позначення сучасними дослідниками (В. Смолієм, В. Степанковим) історико-культурних процесів XVII–XVIII ст. як Української національної революції, як на нас, можна сприй-

мати в сенсі відправної точки для вставання країни на рейки наздогоняючого розвитку. Навіть якщо пристати на започатковану І. Огієнком (Огієнко, 1992) точку зору про особливо помітну в зазначений період просвітницьку роль української культури щодо російської, Українська національна революція була практично результативною порівняно з не надто розвинутими сусідами, а не країнами «ядра» західної світової системи — теперішніх Нідерландів і Великої Британії, в яких подібні революції відбулися не набагато раніше. Принципово важливо інше — перевага новаційних цінностей у свідомості українського суспільства над їхнім традиціоналістським набором зумовила перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молодій державі в цивілізаційно-аксіологічну ауру європейського континенту. Щоправда, революція Нового часу завершилася набуттям Україною рівня сталого індустріально-аграрного суспільства лише в середині ХХ ст. (себе тоді, західні демократії вже крокували до постіндустріального майбутнього). Дуже красномовним є помічений О. Субтельним факт формування особливої міської культури з переважанням українців та інтелігенції як нової еліти в українській радянській квазідержаві лише в 1930-і рр. Дивно, але припустимо, що аграрний характер тогочасного українського суспільства сприяв збереженню самотутньої народної культури як основи «національного проекту» ХІХ–ХХ ст.

У цьому контексті існування Радянського Союзу в 1920–1980-і рр. виглядає неминучим засобом *системного прискорення* модернізаційних процесів, коли радикалізм суспільних перетворень змушено компенсував їх половинчастість, переривчастість і непослідовність у попередні періоди (передусім, маємо на увазі т. зв. Великі Реформи російського імператора Олександра ІІ середини ХІХ ст., які помітно торкнулися Над-

дніпрянської України). Відтак будь-яка багатокладність підлягала якнайшвидшому знищенню. Недарма економіко-політичний «кентавр» за зразком сучасного китайського протримався в Радянському Союзі лише півдесятиліття НЕПу в 1920-х рр. (хоча «кооперативний сектор» почасти зберігав свої соціально-економічні позиції й у подальшому).

Інша справа, що вражаючі результати радянської модернізації, які прем'єр-міністр Великої Британії сер Вінстон Черчилль схарактеризував: «від сохи до атомної бомби», жодним чином не можуть виправдати тих жертв і страждань, якими супроводжувалося їх досягнення. Адже політико-економічний досвід Японії та Південної Кореї 1950–1980-х, Китайської Народної Республіки 1980–2000-х рр., навіть пострадянської Польщі, беззаперечно доводять — такі самі результати можна отримати приблизно в той самий термін виключно мирним, реформаторським шляхом. Крім того, слід узяти до уваги, що советський інноваційний потенціал було вичерпано вже в 1960-і рр. У наступні 50 років ані СРСР, ані його наступниця РФ не спромоглися запропонувати світові нічого порівняного з тогочасними ракетно-космічною й атомними програмами, а ефективність соціалістичної, а від 1990-х рр. — російської державно-капіталістичної економіки штучно підтримується високими світовими цінами на експортну сировину. Як бачимо, постійні модернізаційні потуги призвели до завершення одного стадіального рівня переходу за три століття, але утримували Україну в числі «середньорозвинутих» країн.

Наявність міцного індустріального підмурівку, у свою чергу, уможливила розгортання в Україні науково-технічної революції як провідного фактора соціокультурної динаміки світової цивілізації від середини XX ст., започаткування основ наступного, постіндустріального, укладу. Авжеж, «перший у

континентальній Європі комп'ютер був створений в Україні понад 60 років тому — в 1951 році» (Як народжувався перший комп'ютер, 2017).

Соціокультурний поступ прискорився від моменту здобуття незалежності, але виявився, так би мовити, *розфокусованим*. Зняття «залізної завіси», повна лібералізація суспільного й культурного життя, багатомільйонна трудова міграція та звичайний культурний туризм пришвидшували рецепцію українською культурою постмодерністських елементів у цих царинах. Натомість у соціально-економічній сфері, навіть економічний бум 2000–2008 рр., призвів, згідно з офіційними щорічними звітами фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, тільки до «реіндустріалізації» за радянськими зразками I половини ХХ ст., а не «постіндустріалізації» за зразками азійських країн II половини ХХ ст. (позаяк формально у виробничій сфері вже створюється менше половини вітчизняного ВВП). Неefективність обраної моделі довела світова економічна криза 2008–2009 рр. В економіці України сформувалася низка «депресивних пасток», що спричинили чи не найбільше у світі падіння економіки та не дозволили країні відновити стале економічне зростання у 2010–2013 рр. У політичній царині через володарювання пострадянської еліти з її застарілим управлінським досвідом і споживацьким ставленням до власної державності і національної ідентичності та неусталеність демократичних інституцій і незалежних ЗМІ зберігалися, у кращому разі, «правила гри» епохи раннього індустріалізму. Політико-економічну ситуацію значно погіршило різке збільшення корупції за нетривалий термін перебування при владі В. Януковича (2010–2014).

За великим рахунком, дві революції останнього десятиліття — Помаранчева революція та Революція Гідності (неза-

лежно, чи мало місце бучімто типове для «кольорових революцій» зовнішнє втручання із застосуванням «soft power») — стали спробами радикального подолання наявних протиріч. У повній відповідності до «навздогінної логіки» постійного прискорення соціокультурної динаміки, поверховість першої призвела до значно більших (на жаль, і кривавіших) масштабів другої. Адже, нагадаємо, не тільки в центрі столиці впродовж трьох місяців функціонували самоврядні Майдан-табор і Майдан-Січ, а в усіх без винятку обласних центрах і регіонах країни відбувалися щонедільні багатолюдні протестні зібрання (Майдан-мітинг). При цьому саме в постпомаранчевий період остаточно сформувалися основи «популістського парламентаризму» та було легітимізовано в громадському просторі та суспільній свідомості націоналістичний дискурс, без яких неможливо уявити українське життя у 2013–2017 рр. Цікаво, що в умовах економічного зростання та зовнішнього інвестиційного буму (щоправда, почасти спекулятивного) 2005–2008 рр. удалося в реформах просунути значно менше, ніж під час спровокованого системною кризою Другої Української республіки та гібридною війною з Російською Федерацією майже 15% падіння економіки у 2014–2015 рр. (Утім, на основі «історії успіху» багатьох країн вже давно зроблено висновок, що повний модернізаційний цикл потребує щонайменше 25 років). Це підтверджує відому тезу про те, що навздогінна модернізація рухається вперед не так економічними, як політичними чинниками. Має право на життя і пояснення у дусі А. Тойнбі — внутрішня криза та зовнішня агресія є Викликом, якій стимулюватиме соціокультурну динаміку (Відповідь) доти, допоки він має «посередню силу». Посилення або послаблення Виклику матимуть протилежні наслідки.

Водночас, принципово видозмінився зовнішній соціокультурний і геополітичний контекст. Від середини II половини XX ст. дедалі більше країн світу (передусім, із колишніх колоній або слаборозвинутих суверенних держав) ставали на рейки прискореної модернізації. У такому своєрідному конкурентному середовищі досягнуті Україною трансформаційні результати більше вписуються в довготривалий стагнаційний тренд (1960–2010-і рр.). Він створює все більшу реальну загрозу поступового відсунення країни на віддалену периферію цивілізованого світу, від якої її поки що рятують вигідне географічне положення, сприятливе природно-кліматичне середовище та збереження пізньомодерних виробничих, інфраструктурних і гуманітарних здобутків. Сказане можна проілюструвати аналізом динаміки середньої тривалості життя як інтегрального показника, який віддзеркалює одночасно соціально-економічні, медичні та соціокультурні здобутки певного суспільства. Статистичні відомості наводить Всесвітній банк у «Показниках світового розвитку»: 1960 року середня тривалість життя в Росії, Україні та Сполучених Штатах була практично однаковою (приблизно 70 років), 2015 року Штати випередили за цим показником і Росію, і Україну на 7 років. Натомість, Індія та Китай 1960 року мали середню тривалість життя трохи вищу за 40 років. 2015 року Китай за показником середньої тривалості життя випередив і Україну, і Росію, майже наздогнавши Штати (76 років), Індія (68 років) із пострадянськими країнами практично зрівнялася.

Як наслідок — у край низькі місця України в більшості глобальних рейтингів 2017 р.: 149 місце зі 159 у рейтингу економічної свободи, 134 місце зі 138 у рейтингу якості автомобільних доріг, 81 зі 137 — у глобальному індексі конкурентоспроможності, 76 зі 190 — у рейтингу легкості ведення біз-

несу, 61 — у рейтингу національних брендів тощо (Слово і діло. Україна в світових рейтингах: цінні спеціалісти й жахливі дороги, 2017).

1.2 Українська культура 2000-х рр. у тенетах багатокладності

У процесі аналізу структурно-інституціонального виміру української «мережовості» остання постає як *багатоукладність*, яка найпомітніше виявляє себе в *економічній царині*. За підрахунками групи авторів під керівництвом В. Семиноженка середини 2000-х рр., в економіці України переважали третій і четвертий технологічний уклади, питома вага яких перевищувала 90%. Вони сформувалися наприкінці XIX — наприкінці XX ст. і характеризувалися прискореним розвитком важкої промисловості. Натомість на сучасніший 5-й технологічний уклад (1990–2020), оснований на виробництві роботів, комп'ютерної техніки та програмного забезпечення для неї, телекомунікаціях, ефектах від альтернативної енергетики, охорони здоров'я та навколишнього середовища, припадало приблизно 5% соціально-економічної сфери, і за обсягом, і за вкладеними інвестиціями й інноваційними витратами (Стратегічні виклики, 2007, т. 1, с. 285). Не дивно, що в товарній структурі зовнішньої торгівлі за січень–серпень 2013 р. машини, обладнання та механізми, засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби склали разом 16,7%; тоді як чорні метали та вироби з них, мінеральні продукти, продукція хімпрому, зернові культури, жири й олії — понад 65% (Державна служба статистики, 2013). У профіцитній торгівлі послугами, яку часто вважають чи не головною ознакою постіндустріальності вітчизняної економіки, у 2005–2010 рр. більше 90% становили транспортні перевезення і послуги з перекачу-

вання газу та нафти до Західної Європи, як нескладно підрахувати за статистичною інформацією на сайті Держкомстату. Наукоємні підприємства, щоб мати попит на свою продукцію, змушені були брати участь у зарубіжних проектах (як-от «Морський старт») або (значно меншою мірою) торгувати науково-дослідними та конструкторськими послугами. ІТ-аутсоринг складав лише лічені відсотки загального українського експорту. Таким чином, за наявності пілотних технологій, наприклад, у суднобудуванні, аерокосмічній галузі, виробництві військової техніки та озброєнь економіці України у 2000-х рр. був притаманний нееквівалентний обмін невідтворюваної природної ренти на інтелектуальну, що є типово периферійним явищем.

У 2000-і рр. в Україні відбувалися інтенсивні процеси інформатизації та розвитку телекомунікаційної сфери. Як наслідок, за даними щорічних звітів Національної комісії з державного регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, напередодні Революції Гідності понад 40% жителів України та понад 80% підприємств мали доступ до мережі Інтернет; 1/5 частина українських домогосподарств були споживачами послуг кабельного телебачення. На початок 2013 року, за результатами проведеного Держкомстатом державного статистичного спостереження «Використання інформаційно-комунікаційних технологій та електронної торгівлі на підприємствах», уже було комп'ютеризовано понад 90% українських підприємств, хоча власний сайт чи систему автоматизованого обміну даними мали значно менший відсоток. Понад 40% інтернет-користувачів, старших 15 років, були зосереджені в селах та невеликих містах.

Територія країни майже повністю була покрита рухомих (мобільним) зв'язком, рівень проникнення якого становив по-

над 130% від усієї чисельності населення України Хоча кількість мобільних телефонних терміналів в Україні перевищила кількість стаціонарних телефонів у 2,5 рази, 15% громадян користувалися смартфонами на початку 2010-х рр. На загал, у різноманітних рейтингах інформаційно-комунікаційних технологій Міжнародної спілки електрозв'язку Україна посідала здебільшого місце в сьомій десятці зі 160.

Так само різноукладною була сфера НККРД. Підприємницький сектор, корпоративна ланка якого є провідним виробником новітніх технологій на Заході, не розвивалась, адже вітчизняний олігархічний капітал вкладався тільки в ті види промисловості, які приносили швидкий зиск. Він забезпечував лише третину НДДКР, тоді як 70% належало державі, яка витрачала на науку на душу населення в десятки разів менше коштів, ніж лідери в економіці знань. Гіпертрофованого виду набув університетський сектор, більшою мірою зорієнтований на теоретичні, а не прикладні знання. Новітні форми економіки знань — технопарки й технополіси («Інститут монокристалів», «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона», НТУУ «КПІ») — хоча й створюються від початку 2000-х рр., однак не мали ані замовників, ані інвесторів для своєї діяльності. Питома вага наукових організацій заводського сектора (стосовно академічного, вузівського, галузевого) становила лише 5%. Працювало в ньому менше 1% кандидатів і докторів технічних наук. Чисельність наукових фахівців вищої кваліфікації в Україні була вдвічі меншою за середнє значення цього показника в країнах ЄС. Найкваліфікованіші з них працювали в «тіньовому» секторі або обслуговували інтереси зарубіжних фірм. За відомостями Асоціації ІТ, на експорт було зорієнтовано 25 тис. себто 10% вітчизняних сертифікованих програмістів. Українська компанія Viewdle, яка навчила комп'ютер розпізнавати

обличчя та об'єкти, була миттєво придбана інтернет-гігантом Google.

Протягом усіх років незалежності диспропорції у вітчизняній промисловості тільки зростали. Зокрема, частка машинобудування в структурі промислового виробництва знизилася вдвічі — з 31 до 14%, а чорної металургії, навпаки, збільшилася — з 11 до майже 27%. Навіть, у найсприятливіші за кон'юнктурою та динамікою роки економічного зростання 2000–2008 рр. оборот інноваційної продукції та інноваційні витрати зменшилися, навіть, порівняно з кризовими 1990-ми рр. Далися взнаки і досі незнане в післявоєнній світовій економічній історії падіння ВВП понад 40%, і хибна суб'єктивна стратегія економічного відновлення через пришвидшений розвиток низькотехнологічних економічних укладів, зорієнтованих на зовнішні ринки. Натомість, високотехнологічний сектор у розвинених країнах зростає на 20–100% щороку, адже залучає трильйони внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

Експерти констатували: доки українські підприємства матимуть конкурентні переваги низького рівня — дешеву робочу силу, сировинну спрямованість — доти прориву в кількості та якості НДДКР як першого етапу інноваційного циклу очікувати не варто (Стратегічні виклики, 2007, т. 2).

У 2014–2017 рр. «реіндустріалізаційна» тенденція змінилася на «деіндустріалізаційну». Неконкурентоспроможність енергоємних і технологічно застарілих гігантів металургійної та хімічної промисловості, окупація значної частини індустриально розвинутого Донбасу призвели до занепаду важкої промисловості, яка була драйвером економічного піднесення 2000–2008 рр. Натомість питома вага сільського господарства у ВВП України зросла порівняно з 2007 роком (6,6%) практично до 14% у 2016–2017 рр., частка харчової промисловості пе-

ревишила в обробній промисловості частку металургії, валютні надходження від експорту аграрної продукції становлять нині понад 40% загального експорту. Але ці зміни, як і минулого економічного циклу, були викликані коливаннями зовнішньо-економічної кон'юнктури та незначним підвищенням ефективності рослинництва (хоча його потенціал реалізується лише на 50–60%). Питома вага більш сучасного IT-сектора залишається незначною, а новітні амбітні проекти у транспорті й альтернативній енергетиці — здебільшого на стадії обговорення.

При цьому *в політичній площині* Україна сприймалась як демократична держава та достатньо сформоване громадянське суспільство. Її рівень західні експерти оцінювали вище за рівень її пострадянських сусідів, але нижче за стандарти західної «ліберальної демократії». Одночасно вони звертали увагу на поширеність в українській політичній культурі авторитарних традицій, спричинену чималою мірою слабкістю відповідних «інститутів протидії і запобігання» (Даймонд, 2013).

Після Революції Гідності турбулентність у суспільно-політичній царині лише зросла через зіткнення протилежних тенденцій — прискорення інституціоналізації медіа та громадянського суспільства, з одного боку, з іншого — системної кризи державних інституцій, остаточно не подоланої половинчастим реформуванням на початку каденції П. Порошенка. На цьому тлі спостерігається архаїзація форм політичного життя, яка разом із «деіндустріалізацією» формує тенденцію до *демодернізації політико-економічної сфери українського суспільства*.

Не менш розмаїтою виглядала *соціальна структура* українського суспільства. З унікальною забезпеченістю України дипломованими IT-спеціалістами, котрих О. Тоффлер у «Футуршоці» влучно назвав «людьми майбутнього», сусідила

непропорційно висока для початку XXI ст. чисельність сільського населення — 14,2 млн осіб на 1 вересня 2013 р. Причому, у зв'язку зі збільшенням народжуваності та зменшенням смертності, а також через економічну кризу 2008–2009 рр., яка спинила трудову міграцію, його чисельність у 2010-і рр. стабілізувалася. Соціально-економічні умови функціонування сільської культури за роки незалежності суттєво погіршилися. Середній сукупний дохід на одного члена родини на селі був значно меншим, ніж у середньому по країні, лише 3,4% селян займалися індивідуальною діяльністю та 1% виконував роль роботодавців, а 2,6 млн були фактично безробітними. Оскільки, так би мовити, «пасіонарна» частина селян село вже покинула (2,5 млн за 1990–2000-і рр.) у решти переважали пасивницькі життєві орієнтири. Половина сільських мешканців сповіщала соціологів, що не мали наміру змінювати місце проживання або зраджувати усталеним світоглядним стереотипам.

Доволі ранньомодерною була гендерна структура українського суспільства. Побіжний аналіз даних Держкомстату на офіційному сайті доводив, що у 2012 році у жодному(!) виді економічної діяльності заробітна плата жінок не дорівнювала заробітній платі чоловіків, незважаючи на високий рівень кваліфікації і освіти, навіть кращої якості, ніж у чоловіків. Складаючи 54% населення, у Верховній Раді VII скликання (2012–2014) жінки обіймали 10% депутатських мандатів.

Після Революції Гідності ситуація змінилася на краще, але не так значно, як це мало би бути. Верховна Рада VIII-го скликання має найбільше жінок-народних депутатів за всю історію незалежної України — 47 жінок, або 11,1% загального складу (проти 22–25% у парламентах інших країн світу). 2015 року майже в 70% сімей дружина була основним виконавцем хатньої роботи. І лише менше чверті (22%) чоловіків не відмо-

влялися поділити домашні обов'язки порівну. А тих, хто згоден «узяти на себе більшу частину домашніх справ та догляд за дітьми», нараховується лише 9,9% (КМІС. Чи згодні українці змінити стереотипи, розділивши порівну домашні обов'язки та догляд за дітьми?, 2015). Упродовж I півріччя 2017 року середньомісячна зарплата чоловіків в Україні перевищувала зарплату жінок на 26,6%.

Єдине, було відкрито нові соціальні ліфти у сфері безпеки й оборони, якими українські жінки охоче користуються на практиці: до чверті всіх заяв до нової патрульної поліції та укладених контрактів із НГУ і ЗСУ наразі належить жінкам. Станом на кінець 2016 року, чисельність жінок в армії збільшилася до 17 тис. (проти 15,5 тис. у 2014 році), що становить 8,5% від загальної кількості військових. Ця цифра близька до показників країн-членів НАТО. Понад 2000 жінок в Україні визнано учасниками бойових дій. Перелік армійських посад, які може обіймати жінка, останнім часом було суттєво розширено, зроблено видатки на потреби в новому обладнанні та матеріально-технічних ресурсах для військовослужбовців-жінок. Але й тут не обійшлося без гендерної дискримінації: лише 5,3% жінок-військовослужбовців належать до офіцерського складу.

Формально за рівнем грамотності, кількістю громадян, котрі навчалися у ВНЗ усіх рівнів акредитації, Україна входила до двадцятки найблагополучніших країн світу. Однак за два десятиліття незалежності вдалося лише розбудувати гуманітарну освітянську інфраструктуру, а не природничо-технічну. Щоправда, відбулося суттєве розширення системи вищої освіти. За 1990–2012 рр. кількість «вишів» III–IV рівнів акредитації зросла зі 149 до 334, а кількість студентів у них — на 1 млн, чисельність аспірантів і докторантів загалом збільши-

лася більш ніж у 3 рази. На перший погляд, ці цифри кількісно відповідають постіндустріальній тенденції до загальної вищої освіти. Але сучасна структурна освітня інновація — поділ вищих навчальних закладів на питомо освітні та «дослідницькі» — у 2000-і рр. не була впроваджена. Перехід до багаторівневої системи підготовки фахівців (бакалавр/магістр) насправді обернувся збереженням до середини 2010-х рр. зайвої ланки — освітньо-кваліфікаційного рівня фахівця, успадкованої від масової загальнообов'язкової освіти ще індустріального зразка.

У вітчизняній вищій освіті зберігалася й внутрішня багатокладність в організації навчально-виховного процесу — паралельне співіснування сесійно-екзаменаційної та заліково-атестаційної організації підсумкового контролю, подвійна система оцінювання за традиційною чотирибальною та за шкалою ESTC, переважання нормативно визначених навчальних дисциплін над предметами за вільним вибором студентів, аудиторного навчання над самостійною роботою тощо. Тому за успіхами щодо виконання вимог Болонського процесу на 2009 р. Україна поділяла з Азербайджаном 44–45 місця із 48 учасників. У 2014–2017 рр. багатокладність вищої освіти також не було подолано. Наявні освітянські проблеми примножувалися різким відставанням середньої освіти, яка не мала таких фінансових, законодавчих та інноваційних можливостей для реформування, як освіта вища. Перспективу її реформування нині відсунуто на 2020-і рр.

Нарешті, замість принципу випереджального опанування нововведень, у соціогуманітарії тривав імпорту парадигмально значущих ідей. Парадоксально, але приклад Г. Гонгадзе, на нашу думку, яскраво засвідчував, що у світі є знаними не по статі оригінальних вітчизняних інтелектуалів, а мученицькі

фігури інтелігентних борців проти радянського комунізму та пострадянського авторитаризму.

У *духовній сфері та ціннісних орієнтаціях* українців різноукладність проявлялася через поєднання протилежних за змістом уподобань. Дійсно, на думку численних міжнародних організацій, наприклад Freedom House, Україна протягом всього періоду незалежності уявлялася *частково вільною*, а у 2005–2009 рр. — *вільною* країною, де поцінуються основні права та свободи людини. Проте, за даними «Європейського соціального обстеження» (European Social Survey) 2004–2005 рр., українське населення мало статистично значущі відмінності від загальноєвропейського соціального фону. Суспільній свідомості була притаманна відносно більша, порівняно з іншими європейськими народами, фіксація на проблемах влади й неповага до особистих досягнень; помітніше виражені конформізм, консервативні, передусім патерналістські сподівання, і потреба в безпеці (Україна–2015, 2008, с. 12). За даними вітчизняних соціологічних опитувань, рівень самостійності вирішення життєвих проблем у середині 2000-х рр. не перевищував 40% населення. Цей показник точно корелював з даними Держкомстату, згідно з якими приблизно половина доходів вітчизняних домогосподарств отримується у формі соціальних виплат і різноманітних пільг. Натомість, на відміну від більшості європейських країн, в Україні частка фінансування громадських організацій з державного бюджету залишалася незначною та мала тенденцію до скорочення.

Навіть використання сучасних медійних технологій було вимушеним наслідком. Дві третини українців вечорами залишалися вдома перед телевізором або комп'ютером через обмежений культурний вибір й низькі доходи, лівову частку яких

поглинали продукти харчування, комунальні послуги та товари першої необхідності.

При цьому в різних регіонах дослідники чітко фіксували суперечливі різновиди політико-культурної ідентифікації. Україна також поєднувала фактично моноетнічні регіони, але з двомовною культурою, та поліетнічні регіони, але з мономовною культурою. Така світоглядна фрагментарність суттєво ускладнювала конструювання суспільного консенсусу щодо основних фундаментальних цінностей (Україна в 2010 році, 2010, с. 58–59). Нарешті, підкреслення «європейськості» та цивілізованості українців не могло приховати поширення в суспільній свідомості глибинних (пост)колоніальних синдромів — від описаної Є. Маланюком «малоросійськості» до «культу Роксолани», коли цілий народ упав у приступ гордоців від того, що його дочка прикрашала чужі гареми (Забужко, 1999).

Отже, можна підсумувати, що *в багатоукладній українській культурі 2000-х рр. доіндустріальна, домодерна (в основному ментальна), спадщина дисгармонувала з переважно індустріальними, модерними, інститутами в економічній і політичній сферах і постіндустріальними (постмодерними) інформаційно-комунікаційними технологіями й ранньомодерною соціально-гендерною структурою.*

На нашу думку, специфіка багатоукладності різко обмежує можливості української культури щодо виконання креативних функцій, хоча культура багатьох країн демонструє прямо протилежне. Експерти визнають роль «національних брендів», вершиною яких є новітні технології, але підмурівок укорінений у неповторній культурній спадщині. Способи менеджменту фірм і види конкуренції також зазнають впливу національних особливостей країн. Наприклад, Італія лідирує в дизайні, виробництві модного одягу, меблів, предметів ін-

тер'єру, організовуючи відповідні виробництва за ustalеними зразками сімейних підприємств. Навпаки, Німеччина процвітає в галузях з великим технічним компонентом, де організація виробництва й ієрархічне керівництво потребують німецького «Ordnung» (Стратегічні виклики, 2007, т. 1, с. 32–33). Японія в 1950–1990 рр. здійснила модернізаційний «прорив століття» через традиційну культуру («східна мораль — західна техніка»). Синтетична китайська культурна модель значною мірою забезпечила китайське економічне диво завдяки підтриманню балансу між комуністичною політичною системою та переважно капіталістичною економікою («одна країна — дві системи»).

На жаль, в українській культурі склалася протилежна ситуація взаємоінерційності її складників, що належать до різних укладів. Як засвідчили прикрі випадки з постачанням оплачених літаків і бронетехніки в деякі країни третього світу, без перебільшення мільярдні замовлення зривалися не через відсутність технологій, а через брак сучасної виробничої й управлінської культури, помножений на застарілість відповідних організаційних структур. Звідси і висока частота кризових циклів в Україні, які регулярно загострювалися в другу половину каденції всіх Президентів від 1994 року. У сучасній ситуації системної кризи Другої Української республіки зазначена взаємоінерційність стимулювала *демодернізацію українського суспільства, передусім у політико-економічній сфері*.

1.3 2010-і рр.: «мережовість» по-українськи en marche

У назві підрозділу міститься поняття, яке потребує конкретизації. Поняття «мережовості» можна вважати похідним від сучасних редакцій концепцій «інформаційного суспільства». У них ідеться про формування «сітьового суспільства»

(network society). Будь-які відносини в цьому суспільстві вибудовуються за «сітчастою» горизонтальною інтернет-архітектурою, тоді як і в давніх аграрних культурах, і в більш-менш індустріально розвинутих націях переважали централізовані й ієрархізовані вертикальні структури. Таким чином, на думку М. Кастельса, долається опозиція між Мережею та Я, протиріччя між технологічною перерозвинутістю та соціальною недорозвиненістю сучасної світової цивілізації (Кастельс, 2000, 2004; Кастельс, Химанен, 2002). Формування нових патернів суспільних відносин справедливо розуміється як результат усталення інноваційних соціальних звичаїв, ритуалів, норм, цінностей тощо внаслідок постійного користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями (Рейнгольд, 2006, с. 8). Звичайно, слід зважати і на обмеженість технологічного детермінізму, на основі якого від 1960-х рр. вибудовувалися теорії індустріального / постіндустріального суспільства (Уэбстер, 2004, с. 360–373).

Стосовно вітчизняного соціокультурного контексту слід зауважити таке. Розвиток медійних технологій в Україні — результат продовження на її теренах науково-технічної революції, яка на межі ХХ та ХХІ ст. остаточно набула новітньої форми «третьої індустріальної революції». Але після другого Майдану у країні не просто відбувся «стрибок» у розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Вибухоподібно посилюється їх вплив на всі без винятку сфери суспільного життя. Нині цей вплив постає одним із чинників реформування України до рівня сучасного європейського суспільства. Відтак, вітчизняна «*мержовість*» з її послабленими зв'язками між різними складниками може сприйматися вже не як гальмуючий чинник, а як сприятливий фактор соціокультурного поступу до «*мержовості*».

Насправді значення медіа (у широкому значенні сукупності засобів здійснення масової соціальної комунікації) для поступу української культури у 2014–2017 рр. не можна ані перебільшувати, ані применшувати. Питання прикінцевих результатів та співвідношення медійних і немедійних драйверів сучасних українських реформ теж залишається відкритим. Тим то ми використовуємо поширений у французькій військово-політичній лексиці багатозначний вислів (пригадаємо назву новоствореної політичної сили обраного 2017 р. президентом Франції Е. Макрона (*La Republique en marche*) у значенні «перебування на шляху до певної, визначеної мети».

Різноманітні соціокультурні аспекти медіа-феномену було концептуалізовано в уже класичних працях таких західних авторів як Ж. Бодріяр, Дж. Ваттімо, Р. Дебре, Г. Дебор, Г. Іннес, М. Кастельс, Н. Луман, М. Маклюен, Д. Рашкофф, Г. Рейнгольд, а також у численних наукових і навчальних розвідках пострадянських дослідників — Г. Бакульова, О. Варта-нової, М. Бутиріної, Н. Кирилової, Б. Потятиника, В. Савчука, О. Чорних та ін. Звичайно, не залишається осторонь медіа-досліджень й Україна. Зокрема, дослідженню ринку електронної торгівлі України присвячені роботи О. Галочкіна, Н. Валькова, О. Кудіна, С. Карпенко, Л. Сисюк, О. Щерба та ін.

Першим відзначимо загальний тренд до *продовження кількісного проникнення медіа*. За даними офіційного веб-порталу Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, кількість абонентів мережі Інтернет станом на 01.07.2017 р. становила 17703,9 тис. осіб, серед яких 15998,4 тис. осіб (або 90,4%) отримують послуги широкомугового доступу до мережі Інтернет. Забезпеченість населення Інтернет послугами у розрахунку на 100 жителів по Україні становить 41,7.

За даними Київського міжнародного інституту соціології, у травні 2017 року 63,4% дорослого населення України були користувачами Інтернету. У 2011–2013 рр. чисельність інтернет-користувачів коливалася в діапазоні 40–49%. Протягом 2013/2014–2017 рр. усім віковим групам, молодшим 60 років, було притаманне активне зростання користування Інтернетом. Питома вага інтернетизованої молоді сягнула 94% (КМІС. Динаміка користування Інтернетом в Україні: травень 2017, 2017). Як бачимо, хоча Україна не здійснила прориву у світових рейтингах розвинутості інформаційно-комунікаційних технологій, за три-чотири роки кількість українських інтернет-користувачів суттєво збільшилася.

Серед безумовно позитивних слід назвати *поширення Інтернет-доступу на сільську місцевість, зменшення цифрової нерівності*. Найбільший надавач подібних послуг — Укртелеком — відзвітував про понад 60% покриття широкосмугового доступу для сіл та містечок, що в півтора рази перевищує показники початку 2010-х рр. Як зазначають експерти, користуючись монополією минулим, Укртелеком намагається опанувати той сегмент ринку, де йому мало хто здатен скласти конкуренцію, оскільки і загальну кількість абонентів, і ринок великих міст він стрімко втрачає. Однак дотепер частка користувачів Інтернету дуже суттєво відрізняється у мешканців маленького села (51%) та дуже великого міста (77%).

Відбувається *перехід до нових технологічних стандартів (третього покоління)*. У лютому 2015 року три провідні телекомунікаційні компанії одержали ліцензії на частоти для мереж нового покоління 3G, хоча за умовами ліцензії повне розгортання швидкісних телекомунікаційних мереж (до рівня населених пунктів із понад 10 тис. мешканців) має зайняти 6 років. Його упровадження матиме наслідком нову якість

життя, наприклад, можливість отримати повноцінну освіту онлайн. Нарешті, реалізація проекту швидкісного Інтернету означатиме рентні й податкові платежі до бюджету, нові робочі місця, нові замовлення для українських підприємств.

Увесь 2017 рік анонсується упровадження прогресивнішого 4G-зв'язок із швидкістю передачі даних від 100 Мбіт/с до 1 Гбіт/с, на який перейшла більша частина європейських країн. До цих стандартів Україна виявилась технічно не готовою. Адже у Speedtest Global Index за швидкістю мобільного Інтернету Україна перебуває внизу рейтингу — на 110 місці зі 122 країн. Середня швидкість українського мобільного Інтернету склала у жовтні 2017 року 8,22 Мбіт/с при скачуванні (download) та 2,49 Mbps при завантаженні (upload). Дещо краща ситуація із широкопasmовим Інтернетом. Тут Україна посідає 42 місце з показниками відповідно 34,98 Mbps та 36,13 Mbps (Speedtest global index, 2017).

Поширення технологічних медіа-стандартів нового покоління в Україні гальмується триваючим переходом від аналогового до цифрового телебачення, який мав завершитися ще до Євро-2012.

Водночас, мусимо констатувати, що *помітно сповільнилися темпи впровадження інформаційно-комунікаційних технологій до окремих домогосподарств, підприємств і закладів освіти*. За даними Держкомстату, у 2014 р. лише 36,8% домогосподарств забезпечили себе персональними комп'ютерами, а 24,8% — ноутбуками. Натомість в європейських країнах цей показник значно перевищує дві третини. За даними МОН, показник щодо кількості учнів на один комп'ютер у 2011 році становив 27 учнів, а наприкінці 2013 року — 21, у 2015 — 15. Для порівняння: у Європі та США в середньому 1 персональний комп'ютер припадає на 2–4 учня.

Зазначена тенденція, вочевидь, пояснюється спричиненою революцією та воєнними діями на території країни глибокою економічною кризою й девальвацією національної валюти. Яскравий доказ цьому — обвал ринку комп'ютерної техніки. У четвертому кварталі 2014 року зменшення поставок настільних і мобільних комп'ютерів, за даними компанії International Data Corporation (IDC), перевищило 50%, тоді як комп'ютерні ринки країн Центральної та Західної Європи впевнено зростали. Лише із початком поміркованого економічного відновлення у 2016–2017 рр. ситуація змінилася.

Суттєві зміни в надрах української медіа-культури сталися у сфері *електронної комерції*. Від електронної комерції слід відрізнити електронну торгівлю. Згідно із Законом України 2015 р., який відображає усталене на Заході бачення, електронна комерція — відносини, спрямовані на отримання прибутку, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. Електронна торгівля — господарська діяльність у сфері електронної купівлі-продажу, шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем.

У сегменті електронної комерції B2B («бізнес для бізнесу»), за результатами проведеного Держкомстатом України обстеження щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій, у 2015 році користувалися у своїй роботі комп'ютерами 95,2% підприємств (у 2014 р. — 93,4%) та мали доступ до мережі Інтернет — 93,3% (у 2014 р. — 91,0%). Власний сайт і розширену корпоративну мережу мали, як і раніше, менше половини опитаних суб'єктів господарювання (НКРЗІ. Галузь зв'язку: цифри та факти, 2017). У самих комерційних організаціях від 2014 року існує чіткий попит на якісне вдосконалення наявних інформаційних технологій,

зокрема на забезпечення електронними формами повного життєвого циклу документа замість дотепер поширеного не-систематизованого зберігання інформації, а також на більш жорсткий рівень кібербезпеки, як і в усьому світі. Хоча через несприятливі зовнішні умови розвиток сектора B2B виявився сповільненим.

У секторі B2C («бізнес для споживача») найбільші здобутки зафіксовані завдяки пришвидшеному розвитку безготівкових платежів. За даними Українського процесінгового центру, ще 2014 року доля електронних розрахунків збільшилася вдвічі й сягнула 50%. Згідно з відомостями, чинними на середину 2017 року, тенденція до збільшення частки розрахунків платіжною картою зберігалася та становила 62,4% від загальної кількості фінансових операцій і майже 27% — за обсягами. Найчастіше картками українці розраховувалися на заправках, у супермаркетах, ресторанах швидкого харчування, господарських магазинах, крамницях косметики та проїзд у метро (Український процесінговий центр, 2017). За даними НБУ, у 3 кварталі 2017 року порівняно з 9 місяцями 2016 року обсяг безготівкових операцій зріс на 41,6% (при відносній стабільності гривні), їх кількість — на 29,5%. Більшість безготівкових операцій з платіжними картками припадало на розрахунки у торгівельній мережі та операції в межі Інтернет. Водночас констатувалася тенденція до більш помірного зростання відповідної інформструктури: кількості активних платіжних карток, мережі терміналів і закладів, які приймають картки (Національний банк України, 2017). Як зазначають експерти, на цих трансформаціях, крім іншого, позначилася суспільно-політична нестабільність у країні, яка робить пластикові картки надійнішим засобом розрахунків, ніж готівкові гроші, а також низка обмежувальних заходів

Нацбанку та великих банківських установ, типових для кризової економічної політики в будь-якій країні. З іншого боку, економічні проблеми не можуть не гальмувати темпів поступу електронної комерції.

Безпосередньо в електронній торгівлі зберігався типовий для всіх 2010-х рр. тренд прискореного розвитку. Загальний обсяг електронної торгівлі щороку збільшувався на 30–40% (найшвидшими в Європі темпами). Проте, за різними оцінками, нині він складає не більше 2–3% від загального обсягу роздрібною торгівлі. Це не порівняно з показниками такого світового лідера електронної комерції, як Велика Британія, де об'єми онлайн-продажів перевищили 20% від загального обігу нефінансового сектора. Питома вага громадян, які користувалися сервісами електронної торгівлі, виявилась також нижчою не тільки за показники західноєвропейських, але і центральноєвропейських країн.

Позитивним у сфері електронної торгівлі виявився тренд до *розширення її асортименту*. Електроніка, побутова техніка, косметика і одяг, традиційні провідні сегменти ринку електронної торгівлі, представлені найбільшими гравцями — Rozetka, Allo, ModnaKasta, Comfy та ін., зберегли свої позиції. Однак найшвидші темпи зростання демонстрували універсальні торговельні майданчики (prom.ua, bigl.ua, zakupki.prom.ua, kabanchik.ua та ін.). У 2014–2017 рр. набули популярності такі відносно нові сектори електронної торгівлі, як ліки, засоби «Захисту і безпеки». Натомість, нереалізованим залишається потенціал торгівлі продукцією АПК, який не відображає ситуацію вибухоподібного зростання її питомої ваги в загальній структурі вітчизняного експорту. Крім того, саме цей сегмент електронної торгівлі є одним із найпривабливіших для закордонних покупців. Утім, зростання продажів часто пробуксовує

через відсутність маркетингових стратегій прямого контакту продавця і покупця, а також недостатньо якісний мультимедійний контент спеціалізованих онлайн-крамниць.

Новим для української електронної торгівлі виявився тренд до поширення cross-border торгівлі, який засвідчив більшу відкритість країни «після Майдану». Якщо раніше українці лише зрідка купували в найбільших зарубіжних онлайн-крамницях (AliExpress, Amazon, Ebay), то в останні роки доставку товарів із зарубіжних онлайн-магазинів запустили відразу кілька великих гравців (modnaKasta, Нова пошта і Delivery-International). У червні 2017 року аудиторію трьох найпопулярніших вітчизняних крамниць оцінили в 10,3 млн осіб, а трьох найпопулярніших іноземних — у 4 млн (Gemius. E-commerce в Україні: локальний и иностранный, 2017).

Як вітчизняну специфіку розвитку електронної комерції, фахівці відзначили увагу до сайтів з об'явами щодо продажу використаних речей (це класифікується як тип C2C — «споживач для споживача»). Такі сайти як Olx.ua постійно входять до топ-20 найвідвідуваніших сайтів в Уанеті. Подібне явище спостерігається й у розвинутих західних країнах. Проте навряд доречно до вітчизняної sharing economy використовувати тамтешні оцінки — як нового виду споживацької та підприємницької активності, способу формування «посткапіталістичних» відносин власності (The Economist, 2013). У світовій економіці поступ електронної торгівлі забезпечували B2B та B2C, загальний обсяг яких оцінується в 10 трлн дол.

Проблеми української електронної торгівлі не є унікальними, вони сповна відображають проблеми, типові для всієї медійної сфери, й укорінені, як ми намагаємося довести, в застарілій багатоукладній структурі української культури. Поперше, $\frac{3}{4}$ електронної торгівлі припадали на Київ та інші ве-

ликі міста. По-друге, надто низьким залишається рівень оплати онлайн-покупок у безготівковий спосіб через надмірне поширення т. зв. «гібридних моделей» (придбання попередньо замовлених онлайн товарів у звичайній крамниці). По-третє, більшість торговельних онлайн-операцій здійснювалася зі стаціонарних комп'ютерів, тоді як в усьому світі надають перевагу мобільним пристроям (їх питома вага в електронній торгівлі Китаю, для прикладу, перевищує 80%). По-четверте, постійні претензії експерти висувають до недосконалої системи доставки через відсутність належного рівня конкуренції між постачальниками логістичних послуг. Щоби продемонструвати втрачені можливості у цій сфері, наведемо такі дані Держкомстату — 1989 року за чисельності населення у 51 млн 700 тис. було здійснено 44,3 млн поштових відправлень, 2016 року за офіційної чисельності населення на підконтрольній Києву території України 42,5 млн кількість таких відправлень сягала лише 33,3 млн. Нарешті, сфера електронної комерції є недостатньо українізованою, попри те, що в ній переважають саме українські сайти. На кінець 2016 року мали українській інтерфейс і мову 100% сайтів зв'язку (мобільних операторів), понад 80% сайтів інтернет-банкінгу, пошуку роботи, оголошень, але тільки 20% популярних інтернет-крамниць, 0% популярних сайтів із продажу нерухомості. Русифікація електронної торгівлі пояснюється завеликим обсягом матеріалу для перекладу та відсутністю законодавчого регулювання (Белей, 2016).

Розбудова електронного урядування. Електронне урядування — форма організації державного управління з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій. Електронне урядування має декілька напрямів: електронна взаємодія органів влади, доступ до даних, електронні послуги, елек-

тронна участь громадян в управлінні тощо. У публікаціях 1980–1990-х рр. наголошувалося переважно на значенні критичних повідомлень ЗМІ для «кризи легітимності» (різкого зменшення довіри громадян до занадто забюрократизованих, корумпованих, а тому неефективних державних структур). У західній літературі 2000-х рр. e-gov сприйняли як революційний інструмент «перезавантаження (re-booting) держави» (E-gouvernement in Europe, 2007). Прикінцевим результатом такого процесу може стати запровадження режиму *електронної демократії* (e-democracy), головною перевагою якої стане *безпосередня* участь громадян у керуванні державними та місцевими справами завдяки ІКТ, наприклад, у форматі постійних електронних референдумів.

Вітчизняні публікації початку 2000-х рр. здебільшого присвячені з'ясуванню змісту електронного урядування та похідних понять як принципового нового для української культури, але необхідного для запозичення явища на сучасному етапі її розвитку. Своєрідним підсумком стала монографія П. С. Клімушкіна, А. О. Серенка (2010). Запрацював тематичний інформаційний портал (egov.at.ua) з не надто ємним контентом. У 2015–2016 рр. не тільки збільшилася кількість публікацій за темою, але помітно змінилося їх спрямування. У статтях Н. О. Алюшиної, І. В. Грабовець, О. А. Тарасова, А. М. Колоска, В. В. Марченко, О. В. Орлова, О. В. Риженка, В. О. Коновал, І. В. Матвєєнко, О. С. Качного, С. А. Чукут, В. В. Сухонос та ін. розглядалися конкретні механізми імплементації в Україні електронного урядування з урахуванням зарубіжного досвіду. Натомість у статті М. С. Міхровської, А. Г. Черноус міститься доволі критичний аналіз стану справ у цій сфері. Зокрема зазначалося, що за міжнародними стандартами, впровадження e-gov в Україні перебуває лише на

другому з п'яти етапів його розбудови — часткової інтерактивності (Міхровська, Черноус, 2016). Насправді можна помітити елементи й інших трьох, хоча, дійсно, у дуже розрізненому виді. Серед зарубіжних публікацій слід відзначити щорічний звіт ООН щодо стану електронного управління у світі (UN e-Government Knowledge Databas. Department of Economic and Social Affairs, 2016). На нашу думку, недостатньо висвітлено культурологічні аспекти розвитку електронного урядування в Україні, зокрема його вплив на процеси соціокультурної трансформації. Авжеж, у затвердженій КМУ восени 2017 року «Концепції розвитку електронного урядування в Україні» його суспільні функції розуміються як достатньо обмежені — підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування.

Е-управління в Україні було започатковано у 2000-і рр. Було створено функціонуючий урядовий веб-портал (gov.org.ua), що складається з окремих веб-порталів центральних органів державної влади. Але він десятиріччями перебував на первинному, інформативному, рівні інтерактивності, який передбачає лише пасивне споживання інформації з управлінських мережевих ресурсів. Крім того, замість демократизації політичного середовища, е-управління виявилось вразливим до політичних корупційних ризиків. Адже однією з причин Помаранчевої революції, як відомо, стало втручання в Єдину інформаційно-аналітичну систему «Вибори» (ЄІАС «Вибори») через т. зв. «транзитний сервер».

У подальшому розвиток електронного врядування та електронної демократії обмежився прийняттям так і нереалізованих законодавчих актів («Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», «Про

Національну програму інформатизації») та «Концепції розвитку електронного урядування в Україні». Згідно з результатами міжнародного оцінювання стану електронного урядування та електронної участі громадян в урядуванні «United Nations E-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want», Україна посіла 87 та 77 місця серед 193 країн-членів ООН.

Утім, створена інфраструктурна основа виявилася достатньою для помітного прискорення розбудови електронного урядування у 2014–2017 рр. Цей процес відбувається практично за всіма напрямками, на які поділяють електронне урядування на Заході, але рівень його скоординованості є незадовільним. Нову концепцію електронного урядування, наприклад, почали розглядати лише восени 2017 року. Недоліки бюрократичного керування (Державне агентство з питань електронного урядування України — dkpii.gov.ua) почасти вдалося компенсувати діяльністю волонтерських команд.

Основні зусилля в розбудові електронного урядування в Україні нині спрямовано на сектор G–C.

У царині «Держава–громадяни» (G–C) мало місце таке:

1) Початок розбудови *електронної ідентифікації* особи. Згідно з новим законодавством, від 1 жовтня 2016 року кожен громадянин України, котрий досяг 14-річного віку, зобов'язаний отримати паспорт громадянина України у формі картки, що містить безконтактний електронний носій. Серед величезних можливостей ID-карти планується обмежитися двома: зазначенням податкового ідентифікаційного коду (ІНН) та наявністю електронного підпису, який можна буде використовувати в разі віддаленого підписання документів. За рік кількість виданих ID-карт перевищила 1 млн, це — лише декілька відсотків від їх необхідної кількості. Решта громадян надає перевагу продовженню дії паперового паспорта зразка 1994 року,

оскільки поки відсутні технічні можливості ідентифікації за ID-картою.

2) Запровадження *електронних послуг*. Передбачається реалізація принципу «єдиного вікна» — Єдиного державного порталу адміністративних послуг (posluga.gov.ua) як точки доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг. Допоки функціонально ефективнішими є сервіси, які надають або окремі органи державної влади, наприклад Міністерство юстиції України (kar.minjust.gov.ua/services), або портал igov.org.ua, що розроблюється та підтримується громадськими активістами.

3) Підвищення *прозорості й оперативності інформування громадян з усіх аспектів життя*. Відбувається в результаті поліпшення контенту сайтів держструктур на офіційному веб-порталі й реєстрації їх акаунтів у соціальних мережах «Фейсбук» і «Твіттер». На черзі — створення державними органами власних каналів на Youtube, зокрема з онлайн-трансляціями їх діяльності. Перспективним також є стимулювання розвитку на базі відкритих даних загальнодоступних проєктів і сервісів (соціальних, громадських, медійних і комерційних). Першим урядовцем, який наважився на новий формат спілкування з громадськістю ще навесні 2014 року, став міністр внутрішніх справ Арсен Аваков. Незвичність його підходу спершу викликала кепкування і прізвисько «фейсбучний міністр», а вже за кілька місяців стала нормою політичного життя.

4) Започаткування системи *електронного декларування* статків публічних осіб, яким опікується новостворене Національне агентство з питань запобігання корупції (nazk.gov.ua).

5) Здійснення пілотних проєктів в окремих сферах державного управління. Зокрема з 2015 року діє система Електронного вступу до ВНЗ, якою 2017 року невдало намагалися

остаточно витіснити звичайну систему особистого подання паперових документів абітурієнтами.

б) Зміни у сфері *«електронної культури»*. До 2014 року головним здобутком стала майже суцільна інформатизація бібліотек внаслідок застосування автоматизованих бібліотечно-інформаційних систем. Найбільше інформатизованим є проєкт Національної електронної бібліотеки, який реалізується на базі Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського з 1999 року (nbuv.gov.ua). Найважливіші інформаційні ресурси цього найбільшого книжкового зібрання в Україні (зокрема каталоги й картотеки, автореферати дисертацій і статті з наукової періодики) представлені в інтернеті. З 2014 року значно прискорилося оцифрування фондів музеїв, архівів, зібрань образотворчого мистецтва (живопис, графіка, скульптура), нерухомого культурного надбання (архітектура, ландшафт) тощо.

7) Розпочато роботу у сфері *«електронної медицини»* (ehealth-ukraine.org). Система eHealth має вивести її на новий рівень, ставлячи за мету переведення всіх медичних документів і процесів взаємодії хворих і медиків з паперового формату в електронний, створення єдиних реєстрів закладів, лікарів, пацієнтів тощо.

8) Упровадження *«електронного судочинства»*. Прийняттями восени 2017 року законами передбачається створення єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Позовні заяви, скарги й інші процесуальні документи підлягатимуть у ній обов'язковій реєстрації. Ця система також визначатиме суддю або колегію суддів для розгляду конкретної справи.

У царині відносин «громадяни–держава» (С–Г) відбулося:

1) Запровадження *системи електронних звернень* з використанням Інтернету та засобів електронного зв'язку на основі змін до Закону України «Про звернення громадян» (2015).

Найзатребуванішим стали «особливі форми колективного звернення громадян» (ст. 5) — петиції, передусім до Верховної Ради (itd.rada.gov.ua/services/petitions/) та Президента України (petition.president.gov.ua), деяких місцевих органів влади (Києва, Вінниці, Тернополя та ін.). У розвинутих країнах цей механізм функціонує достатньо давно і є невід’ємною складовою «електронної демократії». В Україні вплив системи електронних петицій виявився мінімальним, тому після кількох місяців посиленої уваги тема петицій повністю зникла із повідомлень ЗМІ. Очевидно, сталося це тому, що було обрано консультативну модель електронних петицій, яка потребує відносно невеликої (до загальної чисельності населення) кількості голосів на підтримку, але натомість вимагає лише простої відповіді. Для порівняння, у деяких країнах (Фінляндія чи Латвія), де технічно можлива чітка ідентифікація підписантів петиції, а їх кількість сягає 0,5–1% населення, петиція є імперативною (наприклад, стає законопроектом). Подібний механізм — «Всеукраїнський референдум за народною ініціативою» — передбачено ст. 15 відповідного Закону, проте практики його проведення дотепер немає.

Суттєві претензії можна висунути й до громадян, котрі буквально закидали Президента України десятками тисяч настільки неякісних петицій, що потрібну кількість голосів для розгляду за два роки функціонування отримали лише зо три десятки (зокрема, «Дарта Вейдера — у прем’єр-міністри України»).

2) Розвиток *відкритих даних*. Усеосяжний онлайн-доступ до різноманітних державних реєстрів, баз даних, публічної інформації сконцентровано на офіційному сайті data.org.ua. 2017 року введено в експлуатацію Єдиний веб-портал використання публічних коштів (e-data.gov.ua). За даними громад-

ського моніторингу, оприлюдненому у вересні 2017 року, менше половини комунальних підприємств із тих, що потрапили до моніторингу, створили кабінети на цьому сайті й наповнюють їх інформацією, здебільшого на рівні від 21 до 40% від необхідного (Детектор медіа. Більшість комунальних підприємств не виконують вимог закону про відкритість публічних коштів — результати моніторингу, 2017). Лідерами забезпечення доступу до публічної інформації (з рівнем понад 80%) серед органів державної та місцевої влади названо Донецьку, Харківську, Вінницьку та Херсонську обласні державні адміністрації, а також Херсонську міську раду (Детектор Медіа. Донецька, Харківська, Вінницька, Херсонська ОДА та Херсонська міськрада мають високий рівень інформаційної відкритості — результати моніторингу, 2017).

У царині відносин «бізнес–державна», «державна–бізнес» (G–B, B–G) відбулися такі реформи:

1) Поліпшено можливості та розширено сферу *застосування електронної звітності*. Через особистий електронний кабінет із застосуванням електронного підпису можна звітувати передусім до органів ДФС, органів державної статистики та Пенсійного фонду України.

2) Відкрито доступ до *електронного реєстру відшкодування ПДВ*. Віднині кожен підприємець зможе в онлайн-режимі перевірити, на якому етапі знаходиться його платіж.

3) Реформовано *систему державних і публічних закупівель*. Останні, згідно із відповідним Законом, від 1 жовтня 2016 року проводяться виключно в електронній формі в системі «ProZorro» (prozorro.gov.ua). Реальна практика реалізації цього проекту почасти підтверджує сподівання на системне запобігання корупції в цій сфері, збільшення прозорості, об'єктивності та недискримінаційності торгів. Згідно з деякими підра-

хунками, завдяки системі ProZorro бізнес уже заробив майже 60 млрд гривень, а бюджет зекономив понад 8 млрд.

Зі своєї сторони, «ПриватБанк» і «Ощадбанк» запропонували BankID систему, яка дозволяє підтвердити особистість користувача на офіційних сайтах через його акаунт в інтернет-банкінгу. Розробка виявилася корисною для запобігання кібератакам і маніпуляціям у процесі подання електронних петицій.

Натомість, практично нереформованими є відносини типу «держава для держави» (G–G). Документообіг між різними органами установами дотепер здійснюється переважно в паперовій формі. Для прикладу, конче необхідний в умовах неоголошеної війни Єдиний державний реєстр військовозобов'язаних, унормований спеціально прийнятим Законом тільки 2017 року після майже трирічних обговорень, планують створити ще через три роки — до 2020 року.

Як лідер місцевого e-gov позиціює себе Львів. 2016 року в місті запустили електронний кабінет мешканця, але поки в ньому доступно тільки 27 послуг. Нині у Львівській міській раді працюють над створенням картки мешканця міста, яка б поєднувала всі електронні послуги, також розробляють електронну картку пацієнта. Триває робота над електронним квитком для громадського транспорту. Планують також оновити сайт Міської ради та запровадити можливість подання електронних петицій.

Отже, можна підсумувати, що реформування електронного урядування має ознаки комплексності, хоча інтегрованої системи такого урядування не створено. Переважають відносини типу G–C (держава для громадян), C–G (громадяни для держави), є спроби двосторонніх інтеракцій типу G–B, B–G (держава для бізнесу, бізнес для держави). Найменше розвинутим є сегмент G–G (між органами державної влади та управ-

ління). Проблемно низьким для всіх секторів є рівень інтерактивності. Проміжний результат — суттєве поліпшення *якісних* показників e-gov. Недарма у відповідних рейтингах ООН 2016 р. Україна продемонструвала швидке зростання (у рейтингу E-Government — до 62 місця зі 193, у рейтингу E-Participation — до 32 місця зі 193), яке набагато перевищило зміцнення її позицій у будь-яких інших світових індексах. Вище місце в рейтингу «електронної участі» громадян у публічних справах, очевидно, свідчить про успіхи демократизації українського суспільства після Революції Гідності.

Можемо припустити (за відсутністю точних цифр), що прогрес у сфері електронного урядування за *кількісними* показниками поки що поступається прогресу у сфері електронної комерції. Але оскільки останні мають тенденцію до стабілізації після бурхливого росту не тільки в 2014–2017, але й у попередні роки, то в найближчій часовій перспективі можна спрогнозувати нові реформи і нову хвилю громадського зацікавлення саме електронним урядуванням.

Деякі реформи виявили ефективність для загального поступу країни (система «ProZorro»). Розвиток електронного урядування стимулював «постмодернізацію» управлінської культури та зумовив попит на відкритий тип державного та суспільного діяча, хоча реальна ефективність його роботи часто нижча за віртуальну активність у медійному просторі.

Можна виокремити декілька причин радикальних медіазсувів в Україні після Революції Гідності. По-перше, високий культурно-освітній рівень населення країни, який полегшує рецепції новітніх інформаційно-комунікаційних технологій усіма верствами населення. По-друге, інформаційно-комунікаційні інновації потребують значно менших капітальних вкладень, ніж інші інфраструктурні проекти. По-третє, упро-

довж першого десятиліття XXI ст. було накопичено достатню кількість матеріальних засобів для впровадження медіа-інновацій. Зокрема, кількість емітованих банківських карток набагато перевищила кількість економічно активних українців, а переважну частину торговельних точок було обладнано POS-терміналами, об'єднаних у працездатну мережу. По-четверте, в умовах низької купівельної спроможності населення стимулює споживання телекомунікаційних послуг їх наднизька вартість. Нарешті, внаслідок післяреволюційної лібералізації у відносинах між бізнесом і владою поменшало штучних, а час-то-густо корупційних перешкод, адже питання впровадження 3G зв'язку порушувалося ще 2009 року.

Парадоксальність нинішнього «медіа-стрибка» полягає в наступному. За даними Держкомстату, частка сфери ІТ у ВВП у 2014–2017 рр. не перевищувала 2%. Неформально, вітчизняній ІТ-галузі приписують 2,7 млрд дол., або 3,3% ВВП України. У загальному обсязі українського сервісного експорту послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні й інформаційні послуги за I квартал 2016 року склали 17,5% (386,4 млн дол. США), а зазначені послуги імпорту — 8,3% (91,2 млн дол. США). Отже, пришвидшеного розвитку ІТ-сфери не відбувається, хоча країна останніми роками посіла дуже високе місце у рейтингу аутсорингової привабливості (24 зі 55). Вітчизняний ІТ-сектор продовжує продавати сировину — знання і час українських айтишників, а не готовий ІТ-продукт. Це й не дивно, адже обсяг залучених в економіку України прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) в підприємства за видом економічної діяльності «Інформація та телекомунікації» становив трохи більше 5% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій. Потреби в зміцненні обороноздатності країни та виділення десятків мільярдів гривень на військове

замовлення, санкції щодо російських виробників популярних медіа-продуктів поки що не надто помітно вплинули на прискорений розвиток ІТ-потенціалу вітчизняного ВПК.

Проте наважимося стверджувати — опанування сучасних мережевих технологій в Україні сягнуло такого рівня, коли стає *можливою самовідтворювальна динаміка*. Згідно зі спеціальним дослідженням компанії Ericsson, останніми роками в Україні стрімко поширюється *культура одночасного використання декількох мобільних пристроїв*. Зокрема, в умовах повного покриття зв'язком другого-третього покоління українці охоче використовують технологію Wi-Fi з порівняно недорогих планшетів без 3G/4G-модуля (Компанія Ericsson. Інфографіка: культура споживання інтернету в Україні, 2015). Ще важливішим є збільшення кількості смартфонів у декілька разів за останні 3–4 роки. Відбувається це у зв'язку зі зниженням середньої вартості мобільної слухавки через зростання конкуренції серед азійських виробників у наймасовіших сегментах ринку. За даними опитувань КМІС, 2017 року 41,6% дорослого населення в Україні хоч раз на місяць користуються Інтернетом на мобільних пристроях — мобільних телефонах або планшетах, у той час як застарілий вихід онлайн через домашній стаціонарний комп'ютер або ноутбук складає 54,4% і поки що зберігає свою перевагу у використанні (КМІС. Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017, 2017). Ці показники підтверджує Держкомстат, зазначаючи, що у 2016–2017 рр. більше половини українських домогосподарств мали витрати на користування послугами мережі Інтернет удома.

Як доводить аналіз соціального портрета смарт-користувачів, це — найактивніша за освітньою, професійною та віковою ознаками частина населення, орієнтована на застосування всього різноманіття мобільних додатків до смартфонів. Якщо

продовжити ці міркування, то масова скупівля телевізорів як найдоступнішого засобу збереження грошей у часи економічної депресії 2014–2015 рр., абсолютна більшість яких використовує Smart-технології, відкриватиме українським домогосподарствам додаткові (й почасти альтернативні традиційним персональним комп'ютерам) канали виходу в електронно-мережеве суспільство. Так само діти, які виховуються у інтернетизованих родин, легко засвоюють сучасні інформаційні технології, чималою мірою компенсуючи нестачу базової шкільної освіти в цьому напрямі.

Отже, глибока соціально-економічна, суспільно-політична і національно-державна криза загалом не зупинили медіа-поступу в Україні, який набуває дедалі помітнішої самовідтворювальної динаміки. Визначені нами медійні тенденції відповідають сучасним світовим стандартам застосування медіа як активного інструменту в будь-якій сфері суспільного життя, а не тільки розважально-дозвіллевій. Адекватність їх змісту часто знівельовується недостатніми за швидкістю та глибиною темпами поширення, які, щоправда, часто випереджають зміни в інших сферах.

Однак розвиток електронного врядування не може компенсувати чи підмінити собою необхідність продовження політичних реформ, зокрема таких нагальних, як переобрання Конституційного Суду чи зміна складу ЦВК. Так само розвиток електронної торгівлі не здатен перевести українську економіку на інноваційні рейки. Тому зарано говорити про перехід українського суспільства до якісно нового, надсучасного, стану. Але «мережовість» по-українськи розширює постіндустріальний прошарок вітчизняної культури на противагу зазначеному в попередньому підрозділі звуженню її модерного сегмента. Попри протидію численних консервативних тенден-

цій, «медіа-стрибок» дозволяє Україні залишатися середньо-розвинутою країною зі значною частиною населення, інтегрованою у цифровий світ XXI ст. Країна прямує вперед за моделлю наздоганяючого модернізаційного розвитку, хоча й не демонструє явних ознак виходу з тривалого регресивного тренда останнього півстоліття.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: МІЖ КУЛЬТУРОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ

2.1 Українська ідентичність в історико-культурному вимірі

Проблема ідентичності (у широкому значенні — це усвідомлення людиною належності до певної спільноти, яке дозволяє їй визначити своє місце в соціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в навколишньому світі), є об'єктивно спричиненою процесами переходу багатьох сучасних суспільств у постіндустріальну стадію розвитку, примножених масштабною глобалізацією, зокрема в політико-культурній царині, а також медіатизацією світової культури. Зазначені тренди ставлять під сумнів усталені маркери самототожності, передусім, класичної національно-державної моделі ідентичності ХІХ–ХХ ст. Зберігаючи формально-юридичне значення, вона доповнюється поширенням численних нових ідентифікаційних орієнтирів; деякі з них експлуатують добрі відомі в історико-культурній традиції фундаменталістські релігійні цінності, інші винаходять цілковито постсучасні.

У цьому контексті спізніле формування української нації, з однієї сторони, ускладнюється, а з іншої — може набути нових можливостей для прискорення. У свою чергу, перебіг вирішення цієї проблеми значно збільшує здатність України як для опору зовнішній гібридній агресії, так і для системної трансформації всередині країни.

У термінологічному плані ми воліємо використовувати саме сполучення «українська ідентичність», оскільки вона «не тотожна ані національній, ані етнічній. Національній — тому,

що вона не обмежується кордонами держави Україна... Етнічний — оскільки, по-перше, система цінностей українського етносу, його культура, звичаї, обряди не є загальноприйнятими» (Степико, 2011, с. 171). Додамо від себе: різноманіття історико-культурних моделей ідентичності в історії України, яке розглядатиметься в цьому розділі, а також надмір розбіжностей у світогляді мешканців України — мовних, культурних регіональних, конфесійних, суспільно-політичних, зрештою, ціннісних, змушують говорити про українську ідентичність не як гомогенне явище, а сукупність індивідуальних ідентифікаційних ієрархій.

Проблема ідентичності українців у модерному сенсі виникла в ХІХ ст. внаслідок складних і багатосторонніх процесів національного відродження, яке на початку ХХ ст. завершилося створенням Першої Української республіки, проголошеної М. Грушевським відновленою формою української державності. У 1920–1980-і рр., передусім, завдяки творчості речників трьох поколінь української діаспори — від Д. Донцова, В. Липинського та Ю. Липи до І. Лисяка-Рудницького, О. Прицака, О. Субтельного, М. Павлишина, І. Шевченка, С. Грабовського, О. Толочка і С. Плохія — ця проблематика набула виразного соціокультурного і геополітичного розголосу, який об'єктивно підтримувала формальна наявність «УРСР» та «українського народу».

Питання української ідентичності перебувало в центрі як суспільно-наукових дискусій останні 25 років у зв'язку з утворенням на основі УРСР Другої Української республіки. У них узяли участь не тільки фахівці, але й публіцисти — Ю. Андрухович, О. Гнатюк, Я. Грицак, Є. Головаха, С. Дацюк, Я. Дашкевич, О. Забужко, Р. Кісь, М. Попович, В. Скуратівський, а також відомі літератори С. Жадан, брати Капранови, І. Карпа,

А. Курков. Захищено велику кількість дисертацій, присвячених етномовним, історичним, літературознавчим і культурологічним аспектам проблеми української національної ідентичності (Вільчинська І. Ю., Добржанська О. Л., Іваць О. М., Землюк В. П., Ковальова Г. П., Омельчук О. Р., Левицький В. В., Серета В. В., Скляр В. М., Пелагеша Н. Є. тощо). Певною мірою на роль підсумовуючого дослідження може претендувати монографія М. Т. Степика «Українська ідентичність: феномен і засади формування». Актуальним виявляється підхід Л. Нагорної до української ідентичності як до вкрай «диверсифікованого» феномену, конгломерату етнічних, територіальних, професійних, гендерних, релігійних та інших ідентичностей, спричиненого спізнілістю процесів націєтворення (Нагорна, 2011).

Серед зарубіжних авторів відзначимо творчий доробок британського вченого Е. Вільсона, підсумований ним у праці «Українці: несподівана нація»; канадського дослідника С. Єсельчика, який пов'язав процес становлення української нації з послідовно реалізованим від XIX ст. «національним проектом», та діаспорного дослідника Р. Шпорлюка, котрий визначає націєтворення як один із рушіїв модернізації (Вілсон, 2004; Єсельчик, 2011; Шпорлюк, 2013).

Зміст тогочасних дискусій було підсумовано як змагання пострадянської та питоми української (в її традиціоналістично-націоналістичному та європейському різновидах) моделей ідентичності у праці О. Гнатюк, які дійсно можуть бути потрактовані в дусі постколоніального дискурсу спізнілого «прощання з імперією» (Гнатюк, 2005).

Однак Революція Гідності та російсько-українська гібридна війна, які унаочнили системну кризу незалежної української держави, надали цим дискусіям і принципово нової

форми, і принципово нового змісту. Відтак, сучасна українська ідентичність існує у 2013/2014–2017 рр. уже не як дискурс у постійних полеміках вітчизняних інтелектуалів, а як політична реальність. По-друге, її аналіз поступово стає дедалі науковішим, а не залишається громадсько-публіцистичним. Фахівці цілеспрямовано починають міркувати про саму «національну ідею», а не про її ремінісценції у творчості вітчизняних митців і політиків. По-третє, українська ідентичність більше не дивує іноземних авторів своїм неочікуваним існуванням, навпаки, ось уже четвертий рік поспіль є однією з неодмінних складових міжнародного порядку денного.

У новітній літературі попередня контрарність моделей змінюється ієрархією позицій у більш-менш консенсусній моделі ідентичності, яку найчастіше визначають як «політична» або «громадянська». Її опонентами виступають прихильники націоналістичного проекту подальшого розвитку України.

Фактично, розбудова проекту ліберально-демократичної України тривала від часу відновлення Україною державної незалежності 1991 р. Дотепер більшість українців вважають себе спільнотою всіх громадян України, незалежно від етнічної належності, мови спілкування і традицій, об'єднаних гуманістичними цінностями. В останні роки їх дедалі частіше визначають як «європейські». Результатом став більший прогрес України у створенні громадянського суспільства, порівняно з такими сусідніми країнами, як Росія, Білорусь і Казахстан, а разом — загрозливо низький рівень мобілізації українців перед значно сильнішим ворогом.

Український націоналізм як ідеологія, рух і організація оформлювався паралельно до визвольних змагань початку ХХ ст., після поразки яких він набув розлогого теоретичного обґрунтування в речників першого покоління української діас-

пори (Д. Донцов, В. Липинський та ін.). Відтак за своїм змістом він є явищем доволі сучасним (порівняно з ідейно-теоретичними пошуками XIX ст.). Його наступна актуалізація після відновлення української державності 1991 року й у соціокультурному контексті не повинна викликати дисонансу, адже тренд «повернення до локального» став зворотною стороною прискорення глобалізаційних процесів у 1990–2000-і рр. З сучасної точки зору, проблемною є його надто спізнiла рецепція.

Легітимація націоналізму та його повномасштабна імплементація в суспільну практику незалежної Української держави, на нашу думку, розпочалися лише під час каденції В. Ющенка (2005–2010). Його найбільше тогочасне досягнення — успішна комеморація Голодомору в найрадикальнішій серед можливих інтерпретацій — як геноциду українського народу. Проте в умовах поверхової суспільної «злагоди» змістовну загостреність вітчизняного націоналізму (як, утім, будь-якого націоналізму) на початку 2010-х рр. не сприймали ані більшість населення, ані широкі кола вітчизняних інтелектуалів: «В Україні його не так уживають, як ним зловживають багато політиків... вони насправді відвертають увагу від важливіших питань або ж використовують його, як димову завісу для прикриття своєї політичної гри» (Грицак, 2011, с. 12).

Популярність націоналізму значно зросла після перемоги силового перебігу Революції Гідності (від кінця січня 2014 р.), в якому помітну роль відіграли саме націонал-радикали. Як результат, український націоналізм не лише повернувся до суспільного та медійного «порядку денного». У суспільній свідомості переосмислено його сутність. Відносна більшість (47%) громадян вважають український націоналізм світоглядом, основна ідея якого — перетворення України в сильну державу з високим міжнародним авторитетом і високим рівнем життя

громадян. Ще 10 років тому таких було 27% (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 12). Водночас, слід звернути увагу на те, що поширені націоналістичні ідеологеми, такі як визнання борцями за незалежність України УНР, ОУН, УПА та ін., підтримують лише 42% громадян, причому на Півдні, Сході, Донбасі їх значно менше (20%, 27%, 21%) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 16). Електоральна підтримка правих сил є ще нижчою, навіть на Заході України. Однак через слабкість нинішньої влади націоналісти продовжують впливати на суспільне життя України своїми публічними акціями (як-то блокування роботи російських банків навесні 2017 року).

Таке помітне зміщення акцентів унаочнює поступ у процесах формування української нації, принаймні, за останні роки. Ба більше, сконсолідована модель української ідентичності набуває визнання у супротивної сторони. Найяскравіше свідчення цьому — поширення поняття «укроп». Те, що від початку формувалося як ворожий пропагандистський фрейм із принизливим вмістом, фактично обернулося на перехідну форму визнання Москвою колишніх «хохлів» вповні самостійними (в економічному, політичному, культурному аспекті) «українами».

Серед захищених в останні роки дисертацій за темою відзначимо роботу М. Рябчука, яка відображає відому авторську концепцію «дихотомічності» української ідентичності (Рябчук, 2015).

Загострення викликів українській ідентичності розглянуто в працях фахівців Національного інституту стратегічних досліджень. У колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт» здійснено спробу глобалізовано подивитися на події в Україні останніх років як один із «фронтів» нового глобального протистояння в контексті системної кризи

світової безпеки. На цьому тлі «національне самоусвідомлення» потрактовано як одну з «локальних перемог України в гібридній війні» (Світова гібридна війна: український фронт, 2017, с. 369–379). Найцікавішим у монографії М. Розумного є аналіз стратегій національної еліти — «ретроградної», основаної на запереченні змін, «емігрантської», яка воліє інтелектуально відмежовуватися від недосконалої української дійсності, «імітаційної», зосередженої на підміні реальної діяльності її симулякризацією в медійному просторі (Розумний, 2016, с. 63–71). Утім, ця поширена точка зору потребує кількісного уточнення. Цю лакуну заповнюють численні соціологічні дослідження трьох-чотирьох останніх років. Серед них відзначимо студію Центру Разумкова «Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості» (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016). Її фундаментальність забезпечується широтою досліджуваних питань і лонгтюдністю — 10 річною ретроспективою (2006–2016 рр.). Однак узагальнюючих публікацій з аналізом соціологічних матеріалів поки що недостатньо. Крім того, у сучасних дискурсах з української ідентичності переважають суспільно-політичні виміри. Культурологічний підхід до зазначеної проблематики є неоранним перелогом. Між тим монографія Р. Демчук (Демчук, 2014), присвячена міфологічним архетипам у системі формування національної ідентичності, доводить евристичні можливості цього підходу. Адже домодерні компоненти ідентичності — не тільки консервативний чинник, а за певних умов — певний запобіжник проти неототалітарних процесів.

Нарешті, історико-культурні акценти в означеній дискусії коливаються в дуже широкій палітрі — від роздумів про прадавні джерела вітчизняної ідентичності та складні соціокультурні обставини її буття до осмислення шляхів і форм її

«осучаснення» у XXI ст. Остання видозміна інтелектуальних дискурсів про українську ідентичність є актуальною, однак потребує нових концептуальних підходів з огляду як на суспільно-політичні, так і наукові обставини.

Авжеж, старанно виплоджувана в українській культурі (від початку XIX ст.!) традиція глорифікації козацтва як ледве не провідної державо- та культуротворчої сили в останні роки активно знівельовується його наочною німечю у відповідних напрямках діяльності. Натомість доречніша в сучасних умовах героїзація українського національно-визвольного руху та її діячів XX ст. дотепер не сприймається більшістю громадян, особливо в південно-східних областях. Із суто наукової точки зору, лінгвістичні та етнографічні першоджерела з проблеми об'єктивно є дуже обмеженими, а археологічні — випадковими. Тому чим конкретнішими будуть гіпотези, тим спекулятивнішими вони виявлятимуться. Неможливо сподіватися, що твердження, наприклад, про «українську Батьківщину індоєвропейців» набудуть серйозного резонансу (Рассоха, 2007).

Отже, маємо розпочати розгляд української ідентичності з ретроспективного огляду її історико-культурного виміру. У методологічному плані передбачається виокремлення декількох її історико-культурних моделей, кожна з яких відповідає певному часові та культурній епосі. Кожну з цих моделей можна порівняти з інваріантами, локалізованими в інших культурах, але недоцільно асоціювати із феноменом сучасної вітчизняної ідентичності.

Першою моделлю ідентичності населення України в її сучасних територіально-державних межах слід вважати поширену за добу первісності *етнокультурну*. Вона полягала в тому, що певні археологічні культури, які фіксувалися за особли-

востями матеріальної культури (як-от тип і оздоблення кераміки або жіночі прикраси), відігравали роль маркера належності до певної етнолінгвістичної спільноти. Останні, зрозуміло, надто складно співвідносити із сучасними мовними родинами чи етнічними утвореннями вищого рівнями (народ або нація). Єдине, на наш погляд, що можна стверджувати напевне — входження значної частини первісного населення України за наявності великої кількості інших етномасивів до індоєвропейського мовно-культурного кола ще від часів його становлення. Унаслідок диференціації останнього (за найпоширенішою точкою зору від I тис. до н.е.) почала формуватися прадавня слов'янська спільнота.

Другу модель ідентичності давньоукраїнського населення можна назвати *етнополітичною*. Її домінування збігається із ранньослов'янською добою кінця I тис. до н.е. — кінця I тис. н.е. Суть цієї моделі — провідним елементом ідентичності стає назва політичного утворення (венеди, анти, роксолани та ін.), яка поширюється на всі етнічні спільноти, котрі входять до його складу. Показово, що за попередньої моделі подібні назви були екзоетнонімами, тобто давалися іншими народами, часто за випадковими ознаками (назва скіфів походить від особливої круглої форми їх ритуальних чаш). Натомість за етнополітичної моделі переважають автоетноніми, які переймають і представники народів, котрі вважають себе «цивілізованішими». Зміна моделей є цілком об'єктивною в рамках переходу від первісних кровно-родових до ранньокласових і протодержавних відносин. Переважання ж автоетнонімів, на нашу думку, засвідчує не тільки високий рівень нових племінних і ранньодержавних об'єднань, але й глибину кризи пізньоантичних держав, передусім, Західної та Східної Римських імперії, з якими вони межували й постійно воювали.

Утворення Київської Русі сприяло виникненню нової, назвемо її *релігійно-династичною*, моделі ідентичності. Ця модель відображала завершення цивілізаційної революції на теренах України, але зберігала відбиток трансформованого язичництва архаїчної доби відповідно до добре дослідженої (Б. Рибаків) ситуації «двовірства» впродовж усієї історії єдиної давньоруської держави. Цей, модно кажучи, «гібридний» феномен зумовив нову для вітчизняної культури, але відому в культурах інших народів, зокрема євреїв, самоідентифікаційну форму — історіософію, де загальна історія людства впорядковується відповідно до уявлень про історико-культурну самобутність певного народу.

Відсутність наступництва з попередньою етнокультурною та етнополітичною традиціями може бути засвідчена наявністю в останній чверті I тис. н.е. на території України крім Київського ще двох (західного — Карпатського та південного — Кримського) розвинених осередків (не рахуючи північного Новгородсько-Ладозького), які могли стати основою для нової держави *на українській землі*.

Знаковими для давньоруської історіософії є три твори — «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, легенда про Андрієве благословення Русі та генеалогія походження її «язиків» від біблійного прародителя Яфета, які містяться в «Повісті минулих літ». Відповідно до них, «русь» — це біблійний народ із племені Яфета, який спершу освячується першоджерелами християнства, а потім кладе край його поширенню й остаточній перемозі у світі. На знак цього Київ оголошується, щоправда в доволі опосередкованій формі, «другим Єрусалимом». Генеалогія києворуських князів в усіх творах давньоруської літератури (за винятком анонімного «Життя Ольги») починається з князя Володимира («Почнемъ же,

братіє, повѣсть сїю отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря», як-от у «Слові о полку Ігоревім»). Згідно з власними спостереженнями автора, постать Рюрика як засновника киеворуської династії вперше згадується в «Московской повести о походе Ивана III Васильевича на Новгород» (Библиотека литературы Древней Руси, 2000, т. 7, с. 288, 296).

Занепад Давньоруської держави як під впливом внутрішніх «регіонально-федералістичних» тенденцій, так і внаслідок зовнішніх завоювань у XIII–XV ст. призвів не до змін ідентифікаційної моделі, а лише до її модернізації. Місце Києва вже в Галицько-Волинському літопису початку XIII ст. заступає Галич. Концепція «Галич — другий Київ», яка в численних редакціях проіснувала до середини XX ст., завжди лише підтримувала відповідну історіософську традицію, а не намагалася створити повноцінну їй альтернативу. Проте її наявність доводила початок руйнації уніфікаційної за своєю суттю релігійно-династичної моделі, яка мала прискоритися в міру того, як диференціювалися мова, культура, господарське і політичне життя на території її поширення.

Ранньомодерна модель ідентичності XVI–XVIII ст. пов'язана із очолюваною козацтвом боротьбою мешканців підвладних Польсько-Литовській державі українських земель, котрі становили 28% від загальної чисельності її населення (Субтельний, 1991, с. 79), за власні релігійно-економіко-політичні права. Успіхи цієї боротьби в XVII–XVIII ст. спричинили перехід від вимог «вольностей» у рамках феодалного імунітету («проч самого кроля, не маєте пана. Од вшеляких податков і судов вольними») до обґрунтування найповніше поданої в «Історії русів» державної самостійності Гетьманщини в рамках тогочасної концепції «війська-народу-держави». Легітимність останньої, на відміну від традиції «боже-

ственного права», забезпечується «силою меча» і завдячує лише природній войовничості її населення. Навпаки, належність до (козацького) війська стає провідним критерієм і соціальною, і політичною самототожністю.

Дуже помітним є розрив нової моделі із попередньою ідентифікаційною основою. Представники конструктивістських теорій нації та націоналізму правомірно пояснюють цей феномен переходом до індустріального суспільства. З культурологічної точки зору, слід говорити про революцію Нового часу, одним із проявів якої був процес секуляризації. Так, Київ, який до кінця XVII ст. уявлявся як «Богоспасаемый Преславный и Первоначальный всея России Царственный Град Кыевъ» («Синопис»), розташований на асоційованих із Єрусалимом «горах», зрештою перетворився на індустріальний мегаполіс, провідними «місцями пам'яті» якого стали пласкі, штучно впорядковані, поверхні Хрещатика і Майдану.

Важливо підкреслити, що при цьому позбавлена актуальності давньоруська «старовина» вповні в душі європейської тенденції до підвищеного зацікавлення історичним знанням зазнає інтелектуальної переробки. У цьому процесі зростаюча науковість поєднується з не менш швидко зростаючою ідеологічністю. Наприклад, саме від початку XVII ст. у вітчизняній історичній думці (на протигагу польським і московським версіям) вкорінюються уявлення про князя Кия як найпершого засновника не тільки Києва, але й усієї Давньоруської держави.

Вітчизняні фахівці (В. Горський, М. Попович) підтверджують відомий ще Т. Зінківському й І. Франку зв'язок між формуванням *класичної національно-культурної ідентичності* та світовим визвольним рухом, який у багатьох європейських країнах набув не так соціального, як національного спрямування, а також указують на зв'язок цього процесу із заміною

військово-адміністративної еліти інтелектуальною. Формування нової моделі ідентичності відбувалося в логіці концептуалізованого М. Грохом трьохетапного процесу (етнографічна-академічна-політична стадія), а змістовно класична українська ідентичність відбивала, передусім, найпоширеніші на той час примордіалістські уявлення (підсумовані в працях Е. Сміта). Відтак, її можна звести до уявлень про належність до свободолюбного і войовничого народу, котрий із прадавніх часів (перших століть нової ери) мав власну державу. Саме її прагне відновити національно-визвольний рух і саме їй належить назва Україна як синонім давнього історичного імені Русь, яке неправомірно «в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросійським народом» (Грушевський, 1991, т. 1, с. 11). Важливо зазначити, що поширення цієї, до того маловживаної, але активно популяризованої у творах Т. Шевченка назви, засвідчувало розширення територіально-географічних кордонів вітчизняної ідентичності. Цей процес відбувався завдяки інтеграції її східної, «малоросійської», та західної, «русинської», версій. Ба більше, він відобразив межі етнічного розселення українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., ширші за сучасні адміністративні кордони держави Україна («Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ», за М. Міхновським).

Нетворчо запозичені «українознавчим бумом» 1990–2000-х рр., ці погляди дотепер складають найуживаніші просторово-часові рамки української культурної традиції, навколо якої відбувається консолідація різних рівнів політичної ідентичності україномовних, російськомовних і двомовних українців. Натомість стереотипні елементи такої ідентифікаційної моделі, наприклад, уявлення про притаманну українцям «войовничість», часто суперечать воєнно-політичним реаліям

гібридної війни з РФ. Адже посеред сотень тисяч мобілізованих найактивнішими залишаються кілька тисяч бійців добровольчих формувань («Донбас», «Азов», «Правий сектор»). Так само у ранньомодерній українській історії кілька тисяч козаків боронили значно більшу кількість мирних «гречкосіїв».

Провідною для XX ст. стала *модель подвійної ідентичності*, яка існувала у двох формах — української радянської ідентичності та подвійної ідентичності українців діаспори. Українська радянська ідентичність (радянського громадянина української національності) була сформована в Радянському Союзі в 1920–1980-і рр. Її політико-юридичним підмурівком став факт трансформації Української Народної Республіки в Українську Соціалістичну Радянську Республіку, співзасновницю Радянського Союзу. Згідно із Союзним договором 1922 року, Конституціями СРСР 1924, 1929, 1936, 1977 років, Українська СРР увійшла до складу Союзу як суверенна договірна держава, обмежена лише повноваженнями, переданими до відання СРСР. Соціокультурним базисом української радянської ідентичності стали урбанізація та формування особливої міської культури в 1930–1950-і рр. Через приток селян-українців у містах нарешті постали українські більшості, остаточно сформувалася інтелігенція як політична та культурна еліта. Однак лише відносна її меншість стала ядром духовної опозиції в Україні. Більшість української інтелігенції, так само як й інтелігенції інших союзних республік, відігравали роль носіїв і ретрансляторів саме радянської культурної ідентичності. Утім, ця не надто принадна, як тепер уявляється, позиція мала об'єктивні підстави. Передусім, формально від часів СРСР вшановувалася влада інтелігенції над Україною. У цьому легко переконатися на прикладі постатей, зображених на банкнотах найбільших номіналів. І на практиці реально діяв квотний принцип

«національних кадрів» щодо всіх сфер діяльності. Нарешті, у Радянському Союзі не було такої жорсткої соціальної піраміди та кричущої матеріальної нерівності, як у царській Росії, тому комуністичну владу більшість населення сприймала прихильно.

Культурний зміст української радянської ідентичності зводився до утвердження масової радянської культури на основі російської, тоді як українська культура мала розвиватися у формі нижчої, народної, культури. Це явище дістало назву «шароварництво». Політика провінціалізації української культури формувала в українців комплекс національно-культурної меншовартості, т. зв. «малоросійство» (Маланюк, 1959). На нашу думку, точніше сказати, що всі 70 років існування Радянської влади в Україні пройшли у зміні хвиль національно-культурних «відліг» русифікаційними компаніями. Їх алгоритм нам уявляється цілковито залежним від зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури. Укорінений він був не тільки у свідомості московського «Центру», але й у переважанні в 1900–1970-х рр. у більшості багатонаціональних держав світу асиміляційних теорій і практик «плавильного казана».

Явище подвійної ідентичності українців діаспори унаочнилося в останній чверті ХХ ст. у представників третьої її хвилі Її зміст найповніше було проаналізовано у збірці есе Б. Цимбалістого. Ті, хто народилися на чужині, страждають від неповноцінності власної ідентичності. Вони *вже* відчужені від «старої» ідентичності своїх батьків, але *ще* не набули остаточно повноцінної ідентичності в новій Батьківщині, в новій культурі. Америка є «фізичною батьківщиною», тобто країною їх народження, до якої вони емоційно прив'язані. Рівночасно Україна може залишатися духовною батьківщиною, з якою вони почуватимуться пов'язаними походженням, долею, духовним спорідненням (Цимбалістий, 1974, с. 26).

У добу мультикультуралізму модель подвійної ідентичності здатна ефективно функціонувати, забезпечуючи життєвий успіх тих діаспорних українців, які вирішили у 2010-і рр. взяти участь у реформуванні України. Утім, у перспективі завершення формування більш-менш гомогенної української політичної нації подвійна ідентичність українців Радянського Союзу та діаспори виявилась, у кращому разі, фактором збереження здобутків національно-визвольної боротьби XIX–XX ст., у гіршому — демобілізуючим чинником щодо і без того не надто цілісної ідентичності.

Як бачимо, історія української культури — історія зміни різних моделей ідентичності. В історико-культурній ретроспективі найпомітніший зв'язок сучасної української ідентичності лише з тими моделями, які поширюються від раннього Нового часу. Спадкоємність з іншими моделями можна зафіксувати лише на рівні певних культурних архетипів. Відтак, просування української ідентичності в історико-культурному вимірі має здійснюватися не через спроби її здавнення, а через осмислення (пост)модерних засобів її «зшивання».

2.2 «Перемоги» і «зради» сучасної української ідентичності

Основним методом моделювання сучасної української ідентичності в широкому соціокультурному контексті стане порівняльний аналіз різноманітних індикаторів ідентичності українців у 2013/2014–2017 рр., виокремлення спільних, передусім культурно наснажених, показників і подальше визначення їх кореляції з поточними і глибинними соціокультурними трендами. Саме таке поєднання надасть моделі сучасної українській ідентичності наочних кількісно-якісних характеристик. Серед соціологічних інституцій, матеріали яких ми ви-

користовуватимемо — Інститут Горшеніна, Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Соціологічна група «Рейтинг», Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова та ін.

Правильно говорити про прискорення процесів консолідації української політичної нації у 2013/2014–2017 рр., але не про їх завершення чи, навіть, повноцінне «повстання».

Соціологи з КМІС відзначили ці зміни таким чином. *Зростання підтримки незалежності України*. За акт про незалежність у серпні 2016 року проголосували би приблизно стільки ж громадян, скільки на референдумі 1991 року (87% проти 89%). Водночас ці результати істотно кращі, ніж були в опитуваннях 2006 і 2011 рр. (у 2006 році — 70%; у 2011 році — відповідно, 67%). Найбільші зміни відбулися в Південному та Східному регіонах. У Південному регіоні проголосували б «за» незалежність у 2006 році 57%; у 2011 році — лише 47%; 2016 року — 78,5%. У Східному регіоні «за» незалежність проголосували б у 2006 році — 49%; у 2011 р. — 53%; 2016 року — 71,5% (КМІС. Україна-25: досягнення та поразки, 2016). Якби референдум щодо незалежності України проводився в травні 2017 року, в ньому взяли би участь 78% населення, 90% із них проголосували б за Акт про незалежність, 10% — проти (КМІС. Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України, 2017). За дещо тривалішими спостереженнями Центру Разумкова, відсоток громадян, котрі б підтримали Акт про незалежність України 2016 року, виявився найвищим з 2001 року, а відсоток тих, хто його не підтримав би — найнижчим.

Ще один помічений ідентифікаційний тренд 2013/2014–2017 рр.: *зростання відсотка тих, хто пишається громадянством України*. За результатами опитування, проведеного

Інститутом соціології НАН України у співпраці з благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива», у 2013 році пишалися громадянством України 48%, у 2014 — 60%, у 2015 — 67%, у 2016 — 60%, а у 2017 році — 63%. В усіх регіонах ті, хто пишається своєю належністю до України, представляють абсолютну або відносну більшість. Чим молодшими є опитувані, тим частіше вони усвідомлюють себе українцями.

Нарешті, найголовніше. Як зазначено в соціологічному зведенні Центру Разумкова від червня 2016 року, якщо попередні дослідження засвідчували перевагу локальної ідентичності над загальнонаціональною, то нині *громадяни більшості регіонів сприймають як свою Батьківщину Україну в цілому*. Локальна ідентичність переважає на Півдні та Сході (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області). У цих регіонах пов'язують себе спочатку зі своїми містами та селами, регіонами відповідно 60%, 45% респондентів. На Донбасі виявився найменший відсоток людей, які ототожнюють себе в першу чергу з Україною (23%) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 20, 87). Щоправда, опитування Інституту соціології НАНУ 2015–2016 рр. дало інші показники: 60% вважають себе передусім громадянами України (60%), а трохи менше 30% — в першу чергу, мешканцями міста, села, регіону проживання. Водночас, «локальність» сучасної української ідентичності підтверджує той факт, що найбільш вагомими спільнотами «Ми» для українців поряд із громадянами України (52%) виявилися «родичі і друзі» (53%) (Інститут соціології НАН України. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?, 2016).

Возвеличення рідної землі — типовий стереотип аграрних суспільств, починаючи з постнеолітичної доби, й провідний маркер націєтворення згідно з примордіалістським підхо-

дом. Його сталє поширення в доіндустріальну добу в такому межовому суспільстві як українське ми пов'язуємо з необхідністю забезпечувати культурну трансляцію. Остання, припускаємо, могла набувати достатньо різноманітних та опосередкованих форм — від особливого вшанування літньої жінки на рівні народної культури до творення на рівні культури елітарної «історіософських», себто проміжних між філософією та міфологією, конструкцій про самотність і самотійність рідної землі в контексті всевітньої історії людства («Київ — другий Єрусалим»). Сталість подібного зв'язку в пізніші періоди можна пояснити не тільки спізнілістю урбанізації на вітчизняних теренах, але й модернізацією «міфу України» як частини ідеології національного проекту ХІХ–ХХ ст. Відтак уже хрестоматійний шевченків міф про Україну наскрізно орієнтований не на минуле, а на майбутнє. Адже мальовнича Богом дана земля (звичайно, зі «садком вишневим коло хати») насправді лише окреслює той стан, до якого вона має прийти або насильницьким шляхом («потече сторіками кров у синє море»), або мирним («розкуйтеся, братайтеся»). Сам поет «свідомо осмислює себе у функції пророка, який творить картину золотого віку українського майбутнього» (Горський, Кислюк, 2004, с. 237), головне — у цій іпостасі сприймається українською суспільною думкою ще за свого життя!

Образ української землі був важливим для формування української ідентичності на ранніх етапах націє- і державотворення. Передусім, відновлювався зв'язок народу зі своєю територією, геть утраченою після ліквідації Катериною ІІ решток автономного устрою Гетьманщини та Запорізької Січі. Ці процеси відбувались одночасно як у стихійній народній свідомості, так і на рівні освіченої еліти. Для еліти в такий спосіб розроблялася територіальна ознака української нації, яка най-

повніше втілиться у відомій історіософській формулі В. Липинського — «Українська Земля, Українська Держава, Українська Аристократія». У пізніших візіях української діаспори у 1950–1960-х рр. поширився образ духовної України, як чогось подібного до відзначеного М. Еліаде *sacrum* — святе, «справжнє», те, що надає сенсу існуванню людини, спільноти. Особливо це помітно в образах України, які створюють в діаспорі жінки-місткіні (образ України як Атлантиди / Едему / Раю / Граалю) (С. Парфанович — Д. Гуменна — Е. Андівська), концептуалізованих у статті Ю. Денисенко (Денисенко, 2012).

Для народних мас усі наявні ідентичності за територіальною ознакою вичерпно підважувалися під ряд *Рідна Хата / Рідний край / Земля / Україна / Батьківщина*. Тому місцева самототожність в Україні функціонує не як самодостатній феномен, а як певна позиція в ієрархії індивідуальної ідентичності, котра, до речі, не заперечує інших ідентифікаційних маркерів (культурні традиції, мова).

На межі XX–XXI ст. збереження популярності ментального стереотипу «хатнього космосу» (М. Дяченко) можна пояснити двома причинами. Перша — завелика для розвинутої країни частка аграрного укладу життя (питома вага якої була оцінена в попередньому розділі в межах 30%). Друга — збереження локальної ідентичності може бути розцінене як «захисна реакція» в умовах постколоніальної «багатовекторності» внутрішньої та зовнішньої політики, яка тривала більше 20 років. Відтак, навіть в умовах закріплення в новій редакції Закону «Про основи національної безпеки» єдиного напрямку подальшого розвитку — «інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір з метою набуття членства в Організації Північ-

ноатлантичного договору» (ст. 6) до третини громадян (за даними різних соціологічних опитувань) воліють зберігати колишній невизначений (насправді, містечковий) статус для країни.

У листопаді 2017 року під час виконання магістерської роботи Г. Скринніковою під нашим керівництвом було проведене дослідження культурного самовираження в молодіжному середовищі України засобами мобільної фотографії. Його об'єктом стали зображення, опубліковані на особистих сторінках українських користувачів віком від 16 до 30 років у Instagram. Було вивчено й інтерпретовано близько 300 фотографій, зроблених на мобільний телефон власниками 50 акаунтів. Також оцінювалися супутні написи, пояснення і хештеги, дані автором.

Були отримані такі результати:

- фото рідних місць: 47%;
- постановочна фотографія: 28%;
- фото різних видів культурної спадщини: 17%;
- фотографії репортажного характеру з масових заходів: 12%;
- фотоакція і фотодокументалістика: 7%.

Дане дослідження не може уважатися репрезентативним. Воно може підтверджувати і деідеологізацію свідомості української молоді, її закцентованість на культурній репрезентації унікальності та неповторності власного Я, і значну локальність самоусвідомлення навіть українців покоління глобалізаційної доби.

Локальна обмеженість вітчизняної самототожності не тільки об'єктивно гальмує формування єдиної української ідентичності, але й перешкоджає вирішенню поточних проблем (як доводить епопея із львівським сміттям, яке не хотіли приймати інші регіони). Адже, не наявність родючої землі ро-

бить народ сильною нацією з власною державою, а вміння цю землю ефективно обробити та захистити від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Вирішення завдань національно-державного будівництва потребує політичної мобілізації суспільства, а не його регіоналізації за принципом «моя хата скраю».

Ризикнемо припустити, що найфундаментальнішою підставою для сучасної української ідентичності є «громадянський» консенсус абсолютної більшості мешканців країни щодо необхідності збереження держави України як найзначимішого стабілізуючого фактора найвищої для них цінності — особистісного благополуччя.

Насправді, за три-чотири останні роки «справжня українськість» залишається значно меншою за ті майже 100%, котрі формально є громадянами України, та за ті 90%, які називають себе українцями та сприймають Україну саме як Батьківщину. Громадян, котрі обрали би Україну своєю Батьківщиною за можливості вибору, — приблизно 70% від загальної кількості мешканців (станом на літо 2016 року) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 4). Приблизно така сама кількість засвідчує свою належність до української культурної традиції, що уважається чи не головною ознакою сучасного конструктивістського бачення нації. Нарешті, саме такий відсоток від загальної чисельності населення України був би готовий підтримати Акт про незалежність на уявному референдумі.

На жаль, ця більшість є досить умовною. Формальність української політико-громадянської ідентичності, на наш погляд, красномовно засвідчує ставлення українців до державних свят. Хоча 83% опитаних вважають себе патріотами України, а кількість патріотів перевищує 75% в усіх макрорегіонах (Соціологічна група «Рейтинг»). Патріотичні настрої ук-

раїнців, 2017), найменш популярні офіційні свята — День Незалежності України (17%), День захисника України (10%) і День Конституції (5%) (КМІС. Ставлення українців до державних свят, 2017). Натомість для американців найулюбленишими є саме свята із глибоким історико-політичним умістом — День подяки і День незалежності.

Можна зазначити, що політична ідентичність виконує радше легітимізуючу функцію. Вона не є провідним рушієм ідентифікаційних процесів, на відміну, скажімо, від Сінгапура, де активно перетравлює усталеніші етнічні тотожності. Адже, за результатами пострадянських трансформацій, матеріальне наповнення політичної ідентичності залишається не ефективним, а тому непривабливим, порівняно зі здобутками навіть сусідньої Білорусі. Недарма в оцінках 25 років перетворень в Україні у перевазі позитивного переконані лише 12% (Україна-25: досягнення та поразки, 2016). У таких умовах стабілізувало українську політичну ідентичність звуження за останні 10 років альтернатив (радянської, російської, європейської) — з 34% 2006 року до 20% опитаних 2016 року (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 10). Позаяк за даними останнього перепису населення 2001 року, росіянами назвали себе 17,3%, на весні-улітку 2017 року опитування Інституту Горшеніна виявило таких лише 5,5%. Більше половини тих, хто назвався росіянами, вважають себе громадянами України (Gorchenin Institute. «Українське суспільство та європейські цінності», 2017, с. 7). Крім того, на відміну від інших країн, «національні меншини» в незалежній Україні ніколи не мали власних політичних організацій чи представницьких квот. Політичний клас так само був поділений лише за територіальною ознакою («харківські», «донецькі», «дніпропетровські» та ін.). У зв'язку із цим не можемо не звернути

уваги на таке. З одного боку, наведені цифри є лише результатом тієї щасливої обставини, що кілька мільйонів російськомовних залишилися на непідконтрольних Києву частинах України. З іншого боку, вони означають — «російськомовна» меншість, попри стереотипні уявлення про надмірність її національної гордості, не закапсулювалася в стані «гегемонії без гегемонії», як, наприклад, у Латвії, а зазнає «українізації» не менш успішно, ніж україномовні меншини нині «русифікуються» в Криму, на Донбасі, у Російській Федерації.

Фактична ідентичність притаманна приблизно 50% громадян України. Головний індикатор її виокремлення — мовно-культурний. Природно, серед найважливіших її показників — підтримка ідеї української як єдиної державної. Як на нас, важливою є і практика переважного користування українською мовою на роботі та в родині. Вона виявляється якраз нижчою 50% загалом в Україні, тоді як формально визнають українську рідною значно більше опитаних. Цей показник не набагато змінився за останні 10 років, проте, згідно з підрахунками фахівців із Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), у 2015–2016 рр. кількість громадян, які спілкуються вдома обома мовами, в центрах південних і східних регіонів України збільшилася у 2–3 рази (Світова гібридна війна: український фронт, 2017, с. 371).

Другий орієнтир — готовність до захисту рідної країни, але як збройними, так і незбройними засобами (наприклад, через волонтерський рух чи участь у мирних акціях спротиву агресорові). Таке поєднання отримало 50% підтримки як в опитуваннях Київського міжнародного інституту соціології, так і Центру Разумкова. Частка реальних патріотів виявилась найвищою серед україномовних та найменшою — серед російськомовних, що доводить дієвість обраного нами показника.

Нарешті, 50% — це, за нашим узагальненням численних соціологічних досліджень 2014–2017 рр., ціннісно-геополітичний поріговий бар'єр, по цей бік якого опиняються стійкі прихильники євроінтеграції, вступу до НАТО, повноцінного (квотами, візами, митницями) відмежування від Росії, гуманістичних і демократичних цінностей, активної суспільно-політичної позиції.

Рівень *реальної* української ідентичності є ще нижчим. Її найточніший критерій — готовність захищати Батьківщину зі зброєю в руках. Цей показник коливається від 18% в опитуваннях Центру Разумкова (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 6) до 24% у дослідженнях КМІС (КМІС. Думки і погляди населення України стосовно методів опору інтервентам / окупантам, 2015). Остання цифра достатньою мірою корелює з даними компанії TNS за 2014–2015 рр. щодо чисельності українців, котрі прикрашають одяг, автівки, будинки й інтер'єри етнонаціональними елементами (Kantar TNS. За рік зросла кількість українців, які носять одяг і прикраси з українською символікою, 2015), а також із аудиторією найуспішнішого вітчизняного патріотичного телесеріалу «Останній москаль». Отже, реальну українську ідентичність можна назвати етноспрямованою. На наш погляд, сама її наявність на тлі постійних прокламацій 1990–2000-х рр. про українців як виключно політичну націю була забезпечена об'єктивно вищим від початку незалежності рівнем сконсолідованості спільноти україномовних українців та їх привілейованим становищем у наступні чверть століття порівняно зі спільнотами російськомовних росіян і двомовних українців.

Зазначимо також, що ступінь мілітаризації країни, зокрема на рівні суспільної свідомості, постійно зростає, порівняно навіть з 2014–2015 рр., коли одним із найпопулярніших

слоганів патріотичної реклами був «Ніхто з нас не народжений для війни». Зрештою, статус учасника бойових дій за 2014–2017 рр. отримали понад 300 тис осіб (Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО, 2017). Це достатньо для укомплектування вже розгорнутих до оргштатної структури воєнного часу Збройних сил. Досвід блокади Криму та ОРДЛО також доводить, що активна меншість здатна впливати на рішення загальнодержавного рівня. Однак слід розуміти, що 2014 року обмеженими мобілізаційними можливостями вдалося вирішити лише так само обмежене завдання — відновити контроль над половиною двох областей (Донецької та Луганської), у травні 2014 року майже повністю охоплених сепаратистським рухом. Але уявімо, що в серпні 2014 року в Україну вдерлися б не 8 кадрових російських батальйонно-тактичних груп, які діяли достатньо успішно з огляду на їх сили та засоби, а хоча б 50? Розроблювані плани передбачали окупацію всієї Лівобережної України за 14 днів («Миротворець». План нападения России на Украину..., 2016).

За оцінками Центру Разумкова, який спеціально вивчав особливості ідентичності громадян, причетних до АТО, серед учасників АТО є рівень поширення української мови, володіння нею та прагнення її державного статусу є вищими за середньоукраїнські показники. Респонденти, причетні до АТО, більшою мірою сприймають український націоналізм як ідеологію перетворення України на сильну державу, вище оцінюють важливість українського культурного компонента громадянства. Серед них більше поширені прозахідні геополітичні орієнтації і сильніше виражені антиросійські погляди (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 78–80). Ці показники відрізняються від середньоукраїнських на 10–20%. Наведені відомості підтверджують думку про те, що військові на Сході

України мають не тільки матеріальну стимуляцію і вказують на кількісні орієнтири подальшої ідентифікації українців.

На наш погляд, факт наявності регіональних розбіжностей між ідентичністю Заходу, Центру, Сходу та Півдня країни є беззаперечним. Його можна підтвердити, навіть, переважанням у західних і центральних областях народно-сценічного танцю на автентичній фольклорній основі або ж її аранжуванні, а в східних — народно-сценічного танцю на основі стилізації. Але ці розбіжності не є надто критичними. По-перше, достатньо високий рівень загальнонаціональної ідентичності відображає ситуацію тривалого перебування в межах єдиного політичного утворення з єдиними культурно-комунікативними зв'язками, високим показником етнічної однорідності (який у сучасних кордонах постійно перевищував 70% упродовж останніх ста років), нарешті, відносно пропорційним представництвом провідних регіональних еліт (по уявній осі Львів–Київ–Харків) у центральній владі. По-друге, регіональні ідентичності не завжди налаштовані відцентрово й позиціюють себе як альтернативу уявному Центрові. Форми такої лояльності можуть бути різними. У традиційних випадках, наприклад, феномені т. зв. «галичанства», «душевно-расової відміни серед українства», витоки якої за бажанням можна звести до формули «Галич — другий Київ» часів Галицько-Волинського літопису початку XIII ст., заслуговує на увагу думка М. Шлемкевича. Знаний діаспорний митець ще в середині XX ст. писав, що галичанство — раціонально організована пересіч, яке може «помагати при раціональному оформленні ідей і починів багатой і обильнішої ними Східної України, Києва» (Шлемкевич, 1956). Нині може йтися про лояльність Харківщини під гаслом «Харків — перша столиця» або очолювання Дніпропетровщиною спротиву «русской весне»

як обстоювання приватних фінансово-економічних інтересів частини місцевої еліти. Натомість нелояльність регіонів, яка в будь-яких країнах загострюється в період економічної кризи та політичної нестабільності, в Україні є часто дуже пасивною (показники усіх хвиль мобілізації та укладання контрактів зі ЗСУ виявилися найнижчими в Закарпатті).

На підвищення рівня регіональної лояльності якраз спрямована політика децентралізації. За даними Центру Разумкова, таку політику підтримує більшість жителів усіх регіонів України, тоді як варіанти виходу зі складу України чи набуття широкої автономії підтримує хіба що десята частина опитаних, навіть на Донбасі (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 15). Згідно з результатами дослідження, проведеного на замовлення журналу «Фокус», понад 60% опитаних українців вважають оптимальним унітарний устрій для України (Соціологічна група «Рейтинг». Україна у фокусі: соціологічні виміри, 2017).

Утім, допоки децентралізація успішніше спрацьовує як контрпропагандистський фрейм, в якому політико-економічна автономія рівня федерації вміло підмінена розширенням адміністративно-фінансових прав окремих територій у рамках унітарної держави.

Якщо проаналізувати досвід 2014–2016 рр., можна дійти висновку, що відцентрові, говорячи прямо — сепаратистські, тенденції можуть запанувати на рівні регіональної ідентичності за збігу трьох умов: 1) високого показника переважання місцевої ідентичності над загальнодержавною; 2) наявність надзвичайно великої неукраїнської етнічної спільноти (від приблизно 60% в Криму та більше 70% у Севастополі до майже 40% у Донецькій і Луганській областях за переписом 2001 р.); 3) можливості зовнішньої різносторонньої (фінансо-

вої, організаційної, інформаційної, військової) підтримки. Причому вирішальним стає саме останній чинник, адже за наявності двох перших умов і опосередкованості третьої в південних областях України нелояльність до Києва набула лише обмежених виявів, наприклад, побутового сепаратизму.

У процесах формування сучасної української ідентичності неоднозначною є позиція політичного класу. Проросійські політичні сили постійно перебували в маргінальній меншості, їх кандидати на президентських виборах 2014 р. не набрали 10% голосів. Але найбільші фінансово-олігархічні групи та політичні організації завжди розглядали Україну як привласнену ними територію, з якої отримували природну й адміністративну ренту, а не як власну державу, про довготривалі національні інтереси саме вони мають піклуватися. Тому вони постійно орієнтувалися не на пряму «зраду», а на кон'юнктурні дії з короткотерміновим ефектом. Відтак, зіткнувшись із системними зовнішніми та внутрішніми викликами у 2013/2014–2016 рр., еліта за інерцією спромоглася переважно на ухвалення здебільшого спізнілих, не надто важливих для неї рішень (від законів про декомунізацію 2015 року до освітньо-медійних законів 2016–2017 рр.).

При цьому повного циклу оновлення еліт, циркуляції яких завжди прискорюються в зламні для певного суспільства періоди, дотепер не відбулося. Натомість перебігають процеси розширення «імітаторської» стратегії еліти. Її нові представники не лише організують виборчі кампанії й коментують політичні новини на телеканалах, але стають депутатами, топчиновниками, прокурорами, командирами військових підрозділів, «шукаючи позиції, де їхня імітація в даний момент виглядатиме більш переконливою» (Розумний, 2016, с. 70). Натомість популярна в перший рік після Майдану постать «ко-

зака М. Гаврилюка», обраного депутатом Верховної Ради, швидко зникла з центру уваги ЗМІ саме через пересічність і невміння підтримувати цю увагу.

І це віддзеркалення не лише загальносвітового тренда до візуалізації та медіатизації культури й вітчизняного «медіа-стрибка» останніх трьох-чотирьох років, але й данина старим «правилам гри» в українській політиці. Цим забезпечується тимчасова популістська підтримка, адже $\frac{3}{4}$ українців не готові терпіти матеріальних труднощів задля успіху реформ (Gorchenin Institute. Суспільно-політичні настрої населення України, 2016), однак піддається сумніву сам проект «Україна». Активність лише громадянського суспільства, дуже нечисленного середнього класу у здійсненні реформ і в організації відсічі агресорові, як доводить досвід британсько-бурської війни 1899–1902 рр., є недостатнім чинником для перемоги.

Нарешті, за влучним спостереженням Оксани Забужко, політичний клас у культурному сенсі витворив «агресивно конsumerистську» субкультуру й підтримував лише дві культурні індустрії — спортивну та розважальну. Обидві виявилися однаково далекими від національних завдань, залишаючи справжні здобутки культури України «у підпіллі», причому, як у самій країні, так і за її межами (Забужко, 2012, с. 134). У добу постМайдану дії великих олігархічних гравців у культурно-медійному просторі країни так само лише підлаштовувалися під патріотичне піднесення.

Отже, можна підтвердити перехід у 2013/2014–2017 рр. від різних, часто контрарних, моделей сучасної української ідентичності до єдиної, водночас, багатошарової моделі. В умовах радикального загострення зовнішніх і внутрішніх викликів остання стала наслідком ситуативного компромісу мешканців країни щодо необхідності збереження держави

України як найважливішого стабілізуючого фактора найзначущої для них цінності — особистісного благополуччя.

Не погоджуючись із крайнощами суцільно амбівалентного бачення сучасної української ідентичності (радше визнаючи, що найгостріші розколи в Криму та на частині Донбасу «умовно вилікувано» насильницькою ампутацією), маємо визнати різнорівневність її відрефлектованості. Громадянсько-політичний рівень ідентичності, визначений за кількістю громадян, які б обрали Україну Батьківщиною за можливості вибору та належністю до відповідної культурної традиції, сягає 70% мешканців України. Фактична мовно-культурна ідентичність, показником якої є переважне використання української мови на роботі та побуті, а також готовність у той чи інший спосіб захищати Батьківщину, притаманна приблизно 50% громадян України. Реальна, етноспрямована ідентичність, основана на готовності захищати Україну зі зброєю в руках і публічно демонструвати свою самототожність в одязі, житлі, автівці, споживанні патріотично зорієнтованих культурних продуктів — надбання не більше 25% мешканців України. Неоднорідність вітчизняної ідентичності почасти компенсується історичною та нинішньою лояльністю регіонів до Києва. У 2014–2016 рр. відкрите протистояння Центрові мало місце тільки в умовах зовнішнього втручання. Натомість політичний клас не відіграє в процесах національної консолідації провідної ролі, а лише «підігрує» їм.

У визначенні глибинних причин та наслідків цього явища не можна не вбачати зв'язку із «процесом виокремлення українців (як і, зрештою, білорусів та росіян) із домодерної надетнічної славено-руської (пан-східнослов'янської) спільноти. Для багатьох із них ця емансипація почалася ще в XIX столітті, для інших — допіру з проголошенням незалежності у

1991-му, для декого — з початком воєнної агресії Росії в Криму й на Донбасі» (Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні, 2017, с. 129).

Але, на наш погляд, різнорівневність сучасної української ідентичності є не лише наслідком її надто повільної консолідації. Вона є *перевернутим* віддзеркаленням глибинної багатокладності української культури, розглянутої в першому розділі. Реальний рівень ідентичності має відповідати домодерним культурним пластам, фактичної — модерним, формальної — постмодерним. Це означає, що процеси націєтворення в Україні об'єктивно нездатні значно випередити її загальну модернізацію.

Відзначена нами багатошаровість сучасної української ідентичності звужує ефективність розвитку України. Адже, по суті, прогрес в усіх сферах життя країни та її обороноздатність забезпечує лише умовна більшість українців (до 50%), які є носіями фактичної ідентичності і пов'язані із донині панівним, модерним (індустріальним), сегментом. Цієї кількості достатньо, наприклад, щоби зняти питання двомовності, але недостатньо, щоби забезпечити домінування українського мовнокультурного середовища в медійному, освітньо-культурному, професійному, розважальному просторі та побуті. Сучасна українська ідентичність є трохи міцнішою ніж та, яку передбачає класична модель політичної нації, але значно слабшою за ту, яка могла бути в нації суто етнічної.

Натомість, формальна громадянсько-політична ідентичність може бути пов'язана із постмодерним прошарком. Вона базується не стільки на сталому соціально-економічному укладі, скільки на комунікативних зв'язках у відносно компактному територіальному середовищі, активності невеликої кількості громадянських активістів як репрезентантів середнього

класу, проукраїнськістю інформаційної політики всіх провідних медіа (попри їх олігархічну належність), а також на ресурсній та організаційній слабкості можливих альтернатив. На окупованих територіях швидка ерозія такої слабкої української ідентичності є неминучою. На решті території України крихкість найпоширенішої її форми також є наочною, але не дивною, адже вона об'єктивно зумовлена обмеженістю пост-модерного базису.

При цьому найпринагідніша в ситуації гібридної війни реальна ідентичність, укорінена в домодерних пластах української культури, відіграє подвійну роль. З однієї сторони, саме регіони з найвищими показниками локальної ідентичності (Донбас і Одеська область) стали осередками сепаратизму, а прихильники радикальних політичних сил і організацій активно не сприймають необхідних для подальшого поступу країни інновацій (від ЛГБТ-рівності до заборони продажу землі). З іншої сторони, саме носії реальної ідентичності беруть найактивнішу участь в збройному та незбройному опорі агресорові. Тим самим вони стверджують малоприйнятну для більшості громадян України вищість державних інтересів над індивідуальними. На загал, саме на зміцнення цього рівня ідентичності спрямована політика децентралізації.

Особливості ж ідентичності учасників бойових дій на Сході України доводять, що надійний опір зовнішньому агресорові може бути забезпечено збільшенням показників фактичної української ідентичності до рівня політичної.

Отже, «зрада» класичних етнічних/політичних критеріїв ідентифікації уможливила «переможність» поступу сучасної української ідентичності й одночасно обмежила його переважно функціональною ефективністю.

2.3 «Зроблено в Україні»: українська ідентичність у сучасних мовно-медійних практиках і духовній культурі

Як би не таврували форми і зміст культурних політик в Україні в 1990–2010-і рр., слід визнати: вони здійснили на українську ідентичність помітний позитивний вплив, який дотепер не поспішають помічати ані вітчизняні, ані зарубіжні дослідники. На нашу думку, в умовах неефективної суспільно-політичної та економічної моделі, обраною Другою Українською республікою, вони просто не могли стати своєрідною панацеєю для успішного вирішення всіх проблем нації- та державотворення. Проте саме їм завдячуємо просуванню кордонів «українськості» із Заходу на Схід України. Адже 8 південно-східних областей України, що мали стати територією «Новоросії», попри дотепер неподолану «пограничність» свого бачення, продемонстрували, зрештою, більшу близькість до українського, а не російського «мира». Якщо факт інтенсифікації процесів формування української ідентичності у 2013 / 2014–2017 рр. не викликає сумнівів, то досі непоміченими залишаються радикальні зміни в її змісті та репрезентаціях — «від політики до культури», яким присвячено цей підрозділ.

У 1990–2000-х рр. відбувався своєрідний «українознавчий бум». Зумовлений необхідністю пришвидшеної самоідентифікації українців в умовах становлення нації із власною державністю, він був сконцентрований переважно на історичних аспектах «українськості». Дійсно, за цей період вийшли друком просто незліченні теоретичні праці вітчизняних дослідників; маємо рецепції й безпосередні контакти зі знайомими речниками останнього покоління української діаспори (О. Прицаком, Я. Дашкевичем, З. Когутом, Р. Шпорлюком, І. Шевченком, С. Плохієм та ін.) та відомими західними промоторами

Ukrainian studies (Е. Кінаном, Д. Сондерсом, Ф. Сісінім, А. Каппелером, Е. Вілсоном та ін.); успішно функціонують численні спеціалізовані наукові установи чи їх структурні підрозділи (Національний науково-дослідний інститут українознавства, Інститут історії України, Український інститут національної пам'яті, Український центр культурних досліджень тощо). Л. Зашкільняк з'ясував, що впродовж 1993–2003 рр. дисертаційні роботи в галузі історичних наук склали третину усіх захищених дисертацій, а кількість історичних періодичних видань збільшилася в 9 разів (Зашкільняк, 2004, с. 17). Підраховано також, що за останнє десятиліття ХХ ст. було надруковано 379 назв навчальних видань з історії для внз, серед них безпосередньо: 167 — з історії України, 52 — із всесвітньої історії (Зякун, 2000, с. 17). Зрештою, відбулося вісім Міжнародних конгресів україністів, в яких узяли участь сотні дослідників зазначеної тематики із багатьох країн світу.

Розбудова «незалежної» версії української історії та культури була основана теоретичній схемі «України-Руси» М. Грушевського, яка підкреслювала значення переважно політичного наступництва та відповідала логіці, радше, примордіалістського підходу. При цьому найбільше пропагованими виявлялися символи, історія та мова «українського» етносу як титульного. Інші етноси мали задовольнятися фактом належності до української політичної нації і мінімальним обсягом можливостей у сфері мови, освіти та культури. Такий підхід, крім іншого, дозволяв правлячим елітам швидше і безпеліційніше «унезалежнити» матеріальні ресурси, які залишилися після розпаду СРСР. Його рецидиви дотепер зустрічаємо в офіційних документах. Наприклад, у затвердженій МОН влітку 2015 року «Концепції національно-патріотичного виховання» наголошується на ідеї «української державності як

консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації».

Наслідком примордіалізму по-українськи стала певною мірою архаїзація образу України, укоріненому в минулому і слабо пов'язаному із сучасністю. Саме тому так складно дається європеїзація сприйняття українців в останні роки. Крім того, в умовах безальтернативності (наприклад, вагомих соціально-економічних досягнень), саме відчуття належності до єдиної української культури нині об'єднує близько 70% усіх громадян України (проти 56% 2006 р.). Розрив помітний лише між Донбасом та всіма іншими регіонами. Належність до української культурної традиції визнала значна частина двомовних і російськомовних українців (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 10).

На наш погляд, зміна спрямування ідентифікаційного тренда «від політики до культури» більше відповідає вже логіці конструктивістського підходу до націєтворення (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум). У цьому нема нічого дивного, адже роль і значення держави, точніше, сучасного типу бюрократичної держави, здатної активно «впливати на своїх громадян та мобілізувати їх для власних цілей» (Хобсбаум, 1998, с. 133) як привілейованого маркера й провідника такої ідентичності в епоху глобалізації постійно зменшується, але зростає значення різноманітних інституцій культури. Натомість, в українських реаліях складно переоцінити роль незалежної держави, завдяки якій за 20 років українці еволюціонували від «*unexpected community*» до більш-менш усталеної політичної нації.

Сутність конструктивістського підходу полягає, як відомо, у «винайденні традиції» як основи для групування людей у межах модерної нації. Основні тонкощі цього процесу

дуже змістовно описав Е. Гелнер: «Зазвичай націоналізм здійснює свої походи під прапором народної культури. Його символіка формується з ідеї здорового, первозданного, активного способу життя селянства, народу.... Якщо націоналізм досягає успіху, він усуває чужу високу культуру, але не замінює її старою місцевою низькою культурою; він відроджує або винаходить власну місцеву високу (писемну та забезпечену фахівцями) культуру, і саме таку, що пов'язана з традиційними місцевими звичаями і діалектами» (Гелнер, 2003). «Визнання центрального місця культури в загальнонаціональному розвитку та винятковості національної ідентичності, що спирається на українську культуру» було офіційно відзначено у схваленій на початку 2016 року «Довгостроковій стратегії розвитку української культури...».

На наш погляд, реалізація «нового» підходу може зіткнутися з деякими «старими» труднощами (утім, типовими для всіх спільнот, які нині активно «донаціоналізуються»). Передусім, на відміну від кінця ХІХ — початку ХХ ст., у ХХІ ст. актуальним є не стільки механічне «винайдення традиції» за випробуваними зразками, скільки її *осучаснення*. Ідеться про *усвідомлене* та відкрито артикульоване зосередження пошуку витоків народу, держави та культури не в періоді середньовіччя, а в ранньомодерну добу. У такий спосіб має бути врахована ситуація не менш як подвійного розриву історико-культурного континуїтету — у ХІІІ–ХV ст. і ХVІІІ–ХІХ ст. — та зміни правлячих еліт (боярсько-князівської та козацько-старшинської), про які детальніше йтиметься в розділі 3. Унаслідок чого під виглядом «прадавніх» більш-менш безперервні визвольні змагання останніх двох століть трансливали національно-патріотичні символи, звичаї, факти і персоналії, у кращому разі, «реставровані» в ХІХ ст. Семантична автентичність

народної художньої творчості та декоративно-ужиткового мистецтва натомість втрачалася. Один із найвідоміших його дослідників — Вадим Щербаківський зазначає щодо семантики зображення «дерева» в настінних розписах: «Ясно, що жінки, які малювали ці дерева, тепер в Україні зовсім не уявляли собі колишнього символічного і магічного значення цього малюнку, але вони малювали бо так годилося згідно з давньою традицією, бо так малювали їхні матері і казали їм, що годилося малювати саме так, а не інакше» (Щербаківський, 1980, с. 23). Деякі сучасні дослідники взагалі намагаються пояснити подібність орнаментів на гончарних виробих сформованих десятиліттями навчання і практики автоматичністю та неусвідомленістю ремісничих дій, що здійснювалися без участі свідомості («руки самі роблять»), а лише із залученням образної пам'яті (Калинина, 2009, с. 18–19). До цього слід додати факт економіко-організаційного та технологічного поступу народних промислів — від кустаря-одинака, котрий працює на замовлення, до майстерні, яка орієнтується на ринок і «підганяє» під нього (і виробничі можливості) форму й оздоблення продукції.

По-друге, ризикнемо припустити, що національній українській культурі не вистачає характеристик масової культури. Щось подібне спостерігалось в перші десятиліття XX ст. Проте в той час ішлося, радше, про змістовну кризу — неприпустимо спрощеного, етнографічного, провінційного спрямування (порівняно з величиною та розмахом завдань національного будівництва) щойно конституйованих жанрів національного українського театру, красного письменства, музики тощо. У перші десятиліття XXI ст. ідеться, на наш погляд, про проблему недостатньої технологічної досконалості більшості художніх жанрів, відтак, недостатньої зручності їх форми для

поширення серед гранично широкої аудиторії, а також заслуженої відомості. Ті окремі вітчизняні художні феномени, які цим критеріям відповідають («Океан Ельзи», Вірка Сердючка), не тільки набули величезної популярності, але й продемонстрували здатність успішно експансіонувати в російській культурний простір. Трапляється навпаки — певне культурне явище може набути величезної популярності поза будь-якого опертя на вітчизняний культурний ґрунт, лише завдяки кон'юнктурності та «попсовості». Так сталося з групою «Гриби», Потапом і Настею, чії музичні кліпи на Youtube з десятками мільйонів переглядів, за нашими спостереженнями, є абсолютними лідерами серед українських музик.

Точніше, у більшості випадків національна культура України продовжує функціонувати або як спрощено-народна, або надто висока (представлена, наприклад, творчістю О. Забужко, А. Куркова, С. Жадана, від яких у захваті і вітчизняні, і зарубіжні інтелектуали, а не масовий читач). Зрозуміло, що для масовізації культури потрібна складна й витратна виробнича та маркетингова інфраструктура. Однак чи стала вона вирішальною для успіху найвідомішої на сьогодні книги про російсько-українську війну — Сергія Лойка «Аеропорт», написаної американським журналістом російського походження?

Прикінцевою метою розвитку національної культури має стати «напружене творення Духовної Суверенності» (Маланюк, 1959, с. 24). Досягнення цієї мети не слід сприймати примітивно — мовляв, маємо збудувати дві стіни: на кордоні із Росією та всередині самих себе.

На нашу думку, існують три можливі стратегії (у сенсі гранично широкого підходу) розвитку національної культури. У сучасній Україні представлені усі три. Усі вони тією чи іншою мірою вкорінені в до-, модерних і постмодерних пластах

вітчизняної культури, тому мають і значне поширення, і стійкість до видозмін.

Першу стратегію назвемо стратегією *реанпроріації* або, простіше, «*перепривласнення*» новою парадигмою добре відомих фактів, імен чи подій. (Прикладом може слугувати оголошення однієї з найвідоміших у світі енеолітичних культур «трипільською», хоча в англійській традиції вона більше відома як The Cucuteni-Tripolye culture, за місцем першої знахідки поблизу румунського селища Кукотені, десятиліттям раніше за відкриття В. Хвойка поблизу селища Трипілля). Подібні стратегії поширені на початкових етапах розвитку того чи іншого напрямку в науці чи мистецтві. Їх можна назвати відгомонам типових для домодерних суспільств практик захоплювати виключно силою, незважаючи на юридичні підстави. Але на пізніших етапах, які потребують створення оригінального творчого продукту, такі стратегії легко перетворюються і на імітацію справжньої науково-творчої діяльності, і на пряму фальсифікацію (на кшталт штучного здавнення проф. С. Фудзимурою походження японської культури, яке спричинило найгучніший археологічний скандал початку 2000-х рр.).

Друга стратегія, дуже принагідна для вирішення проблеми осучаснення культурних продуктів, потребує *інтерпретації*, збереження певної автентичності змісту в культурному артефакті. Застосування інтерпретаційної стратегії можливе в найрізноманітніших сферах — від історичної і публіцистичної літератури до дизайну й одягу. Успішним зразком інтерпретаційної моделі вважаємо фінал Євробачення в Києві у травні 2017 року.

Інтерпретаційна стратегія має свою протилежність. Часто-густо маємо справу із простою *стилізацією*, адаптацією до наявних модних трендів з утратою змістовного наповнення.

Колись це було наслідком цілеспрямованого проведення щодо України політики «малоросійства». За часів незалежності через невміння організувати культурну політику взагалі також впадали в подібну крайність — продукування квазінаціональних культурних симулякрів. В обох випадках спостерігалася низька конкурентоспроможність української культури порівняно з російською, внаслідок чого її межі виявилися набагато вужчими за територіальні кордони держави Україна. Другу стратегію можна визнати домінантною настільки, наскільки вагомою є частка Модерну в українській культурі першої чверті ХХІ ст.

Третя, постмодерна, *стратегія креації*, себто створення цілковито нового, оригінального продукту, якій в міру свого глобального поширення починає асоціюватися з певною національною належністю, дуже складно торує собі шлях, адже постійно наштовхується якщо не на брак ідей, то на нестачу фінансових і матеріальних ресурсів або недосконалість організаційних можливостей. Наприклад, останніми роками виникло багато суто українських соціальних мереж. Розробники деяких із них (ukropen.net) запевняють, що свої платформи вони робили «з нуля». Проте ані пересічні українські, ані іноземні інтернет-користувачі масово не поспішають у ній реєструватися.

Попри всі труднощі, побіжний погляд на розвиток української культури в останні 3–4 роки засвідчує його виразну національну спрямованість, зосередження на трансляції власної культурної самототожності. Це означає, що в умовах війни й економічної кризи було використано єдину можливість для такого розвитку концентрацію на певних напрямках. При цьому конкретні культурні політики поєднували (іноді вдало, іноді ні) як заборонні, так і стимулюючі інструменти, що відбивало

дуже своєрідний консенсус у цьому питанні між радикальними націоналістами і поміркованішими націонал-лібералами. Небезуспішне збурення нової українізації хвилі в політичній площині, на наш погляд, відображало домовленість усередині правлячих кіл щодо здійснення радикальних реформ переважно у сфері духовної культури, нецікавій для них економічно, але вигідній політично.

Судячи із вже цитованої «Стратегії розвитку української культури..», перехід «від політики до культури» означатиме й зміну підходів до її фінансування. Культурний поступ має забезпечуватися не стільки через пряме державне фінансування політично доцільних програм, а через опосередковане стимулювання створення національного культурного продукту — шляхом державно-приватного партнерства, реалізації ефективних корпоративних міжгалузевих проєктів, підтримки на конкурсних засадах мистецьких проєктів, ініційованих державними та недержавними організаціями культури, незалежними митцями та виконавцями тощо.

Електронні медіа. Аналізуючи мовно-медійні практики просування української ідентичності в найважливішій нині сфері — електронних медіа — слід мати на увазі, що, як і раніше, найбільші електронні медіа-ресурси, зокрема найрейтинговіша «велика шістка» телеканалів, належать не державі, а контрольованим олігархам холдингам — «1+1 медіа» І. Коломойського, U.A. Inter Media Group Д. Фірташа, StarLightMedia В. Пінчука, «Медіа група Україна» Р. Ахметова. За оцінками Інституту масової інформації (ІМІ) та «Репортерів без кордонів», восени 2016 р. вони контролювали 76,25% телевізійного ринку України (Mediaownership monitor Ukraine, 2016). Державний UA: Перший (колишній УТ-1, Перший Національний), хоча й забезпечує найбільше покриття

території країни (97%), так і не зміг утриматися серед десятики телелідерів, попри вдалий ребрендинг за керівництва Зураба Аласанії.

Олігархія здійснює на медіа-простір суперечливий вплив. З одного боку, залежність від великого капіталу призводить до його переповнення надлишковою кількістю замовної «джинси». Щоправда, найвищий рівень замовних матеріалів у поза-виборчий період — до 30% — експерти фіксують у регіональних друкованих та електронних ЗМІ, які підтримки цього самого капіталу позбавлені (Аналітичний звіт моніторингу регіональних ЗМІ Інституту демократії імені Пилипа Орлика, 2016). З іншого боку, забезпечується незалежність телебачення від влади. Недарма, згідно з оприлюдненими 2016 року плівками прослуховування телефонних розмов, В. Янукович не цурався просити І. Коломойського про сприятливіше для влади висвітлення політичних подій на підконтрольному телеканалі.

Попри всі економічні і політичні протиріччя, олігархат, оснований на нинішній економіко-політичній моделі отримання прибутків від природної ренти та бюджетних потоків, не бажає руйнування ані України ззовні, ані її системного та глибинного реформування. Тому війна на Донбасі на провідних телеканалах подається не як громадянська, а як боротьба проти зовнішнього ворога. Натомість постать Президента Порошенка практично не критикується (Кузнецова, 2016). Можливо, останній сподівається через свою буцімто відстороненість від складних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів краще виглядати в очах електорату під час президентських виборів весни 2019 року.

Подібні медіа-практики забезпечують суспільний консенсус з найпринциповіших політичних питань. Від самого початку гібридної війни України з РФ саме консолідований

медійний фактор, як на нас, став одним із важливих чинників краху «руської весни» в 6 із 8 областей Сходу та Півдня України. За даними опитувань, проведених Центром Разумкова влітку 2016 р., майже половина (49%) опитаних вважають конфлікт на Сході загарбницькою війною Росії проти України, а лише 15% — громадянським конфліктом між проукраїнськи та проросійськи орієнтованими жителями України. Оцінка конфлікту як громадянського поширена лише на Донбасі (25%) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 17).

Для кращого розуміння цих показників слід згадати, що українська аудиторія традиційно критичніше ставиться до офіційних ЗМІ, ніж російська. Як свідчать опитування КМІС, рівень довіри до вітчизняних ЗМІ постійно зменшується. Причому в Західному регіоні України повністю довіряли українському ТБ 26% опитаних, а у Східному (разом із Донбасом) — лише 10%. До речі, охоплення Східного регіону російським інформаційним контентом не перевищувало середньоукраїнських показників, коливаючись у межах 18–23% (КМІС. ЗМІ і довіра до російських і українських ЗМІ, 2014). У сфері електронних медіа 2013/2014–2017 рр. ми виокремлюємо такі тенденції, які прискорюють формування української ідентичності.

1. *Посилення впливу на медіа-простір незалежних «акторів», особливо в суспільно-політичній царині і новинному контенті* (sensor.net, pravda.com.ua). При цьому значна кількість «нюсрумів» із вітчизняного ТОП-15 оснований на друкованих та електронних ЗМІ, контрольованих олігархами (segodnya.ua, tsn.ua, korrespondent.net). Телебачення, яке від 2000-х рр. інформаційно впливало на аудиторію завдяки не тільки новинам, але і якісним політичним шоу, останні роки утримує рейтинги виключно завдяки засиллю розважального контенту. На всіх основних каналах телесеріали, художні

фільми та розважальні програми в цілому займали останніми роками $\frac{2}{3}$ мовлення, демонструючись, переважно, у прайм-тайм. Частка інформаційних програм становила всього 9% ефірного часу.

Зазначена тенденція означає, що олігархічні угруповання поступово втрачають можливості маніпулювання «порядком «денним». Існують дві причини цього явища. По-перше, зрозуміло, відбуваються для всіх постреволюційних країн процеси повної чи часткової циркуляції еліт та заміни політичного класу. По-друге, стан медіа-простору відображає ситуацію «медіа-стрибка», який триває від 2014 року. Усі без винятку успішні медійні актори є україноцентричними, проте не суцільно україномовними.

2. *Зміни в користуванні соціальними мережами.* Ідеться, передусім, про збільшення кількості споживачів соціальних мереж Facebook, Twitter. На перший погляд, це продовження тренда минулих років, коли чисельність фейсбучної аудиторії зростала на 700–800 тис. користувачів, аж поки не досягла у 2015–2016 рр. 40% від загальної чисельності користувачів Уанету (Gemius Україна. Как растет аудитория соцсетей в Украине, России, Турции и других странах, 2015). У середині 2017 року вона оцінювалась у рекордні 9–10 млн користувачів, або понад 50% української інтернет-аудиторії, які відвідували її хоча б 1 раз за останні 30 днів. Питома вага Твіттер серед вітчизняної інтернет-аудиторії була оцінена восени 2017 р. у 11–12% (StatCounterGlobalStats. Social Media Stats in Ukraine, 2017).

Позаяк, за даними дослідницької компанії Gemius, яка порівнювала розвиток популярних соціальних мереж у таких країнах, як Туреччина, Данія, Росія, Румунія, Угорщина, Білорусь, найбільше соціально активною виявилася саме Туреччина, для України йдеться про нові стандарти мережевої

активності. Розважальна модель користування соціальними мережами, репрезентована російською «Вконтакте», замінюється суспільно-політичною та діловою моделлю, репрезентованою англомовними соціальними мережами. Причому, використовують цю модель рівною мірою не тільки громадські активісти й організації, але й представники влади (ще рік-два тому це викликало лише жарти). Російські ресурси — vk.com, mail.ru, odnoklassniki.ru, поряд із google.com та youtube.com — ще навесні 2017 року посідали верхні місця в переліку найвідвідуваніших сайтів на території України. Чималою мірою це явище було спричинене ситуацією «вимушеного дозвілля», коли саме Всесвітня Мережа залишається чи не єдиною фінансово доступною пересічному українцеві формою проведення вільного часу.

Заборону названих інтернет-ресурсів українською владою в середині 2017 року суспільна думка здебільшого не сприйняла, але більшість провайдерів її виконали, вже восени 2017 року вона стала доконаним фактом. Підстави дійсно значимі — сприяння спецслужбам Росії у збиранні персональних даних та особистого листування громадян України, що створює необхідні умови для їх вербування, організації каналів збору інформації про пересування техніки й особового складу Збройних Сил України, що беруть участь у проведенні антитерористичної операції на Сході України, поширення недостовірної, неповної та упередженої інформації про країну тощо (Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України, 2017). Звичайно, завдяки доступності різноманітних анонімайзерів, ця заборона не усуне російські сайти з українського медіа-простору, проте зменшить рейтинги. Компанія Gemius, наприклад, ставила влітку 2017 року «Вконтакте» лише на 5-те місце серед найпопулярніших сайтів

Уанету (Gemius. Популярні сайти Уанету в серпні 2017 року, 2017). Дані Kantar TNS CMeter також свідчать: хоча третина українських інтернет-користувачів продовжує активно відвідувати vk.com, це лише 10 місце серед найпопулярніших українських сайтів. Ресурс Однокласників (Ok.ru) узагалі зник із ТОП-25 цієї компанії з моменту блокування (KantarTNS. Рейтинг популярних сайтів за серпень 2017, 2017).

3. *Поступове витіснення російських ЗМІ, а також виготовленого в Російській Федерації контенту.* Про це свідчать результати всеукраїнського соціологічного дослідження організації Internews Network в межах проекту USAID «У-Медіа» у 2016 р.: перегляд російських теленовін зменшився з 27% у 2014 р. до 6% у 2016 р., перегляд онлайн-новин — з 21% до 11%. Нині російському ТБ, інтернет-ресурсам, радіо та газетам довіряють від 2 до 5% українців (Інститут масової інформації. Українці масово відмовляються від російських ЗМІ — дослідження, 2016). Результати опитування мешканців Півдня та Сходу України, проведеного 2017 року компанією GfK, засвідчило 6% зменшення лише за один рік використання суто російськомовних медіа і в цих, найбільш проблемних регіонах (Детектор медіа. Інститут масової інформації. На Півдні і Сході України зменшується використання суто російськомовних медіа, 2017).

Прискорення цього тренда стикається з численними фінансово-технологічними проблемами розширення виробництва оригінального національного контенту, а також узвичаєними практиками використання ЗМІ російської мови. Утрату довіру до власних ЗМІ РФ намагається, зокрема, компенсувати активізацією армії тролів і ботів в Інтернеті. Найбільшою мірою, як переконливо доводять дослідники з «Texty.org.ua», підігруються радикально-патріотичні настрої. Зокрема, екс-

платується образ Козака в сучасній інтерпретації — Добровольця, Бійця АТО або Повстанця з неодмінним оселедцем, але в камуфльованому однострої, тактичних окулярах, із закликами до тотальної боротьби на фоні фотографій зброї, колажів з палаючими будинками органів влади тощо. Подібна активність розслідується в американському сегменті Фейсбука як частина російської компанії по втручанням в тамтешні вибори. Проте масштаби за океаном виявилися значно скромнішими. У період з червня 2015 року по травень 2017 року опубліковано близько 3000 постів політичної реклами, які робилися через 470 несправжніх сторінок і акаунтів, керованих з єдиного центру на території Росії (Lee, 2017).

Моніторинг семи найрейтинговіших телеканалів, здійснений громадянськими активістами в жовтні 2016 року, засвідчив, що частка програм українською мовою в телеєфірі за останні роки практично не змінилася (приблизно 30%), хоча 2011 року вона сягала лише 22%. Водночас спостерігається стійка тенденція до збільшення числа двомовних програм (2013 рік — 18% часу, 2016 році — 35%). Тривалість російськомовних програм знизилася і становила 34,4%.

Зміни до законодавства 2017 року (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації») передбачають 75% державної мови для національних і регіональних телеканалів, 60% — для місцевих, а також 75% державної мови для програм новин на ТБ.

Ще раніше, наприкінці 2016 року, було запроваджено квоти для радіоефіру. Згідно зі змінами до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» до 2020 року передбачено трансляцію щонайменше 35% пісень українською мовою та ведення протягом доби щонайменше 60% програм українсь-

кою мовою. Для порівняння — на початку 2010-х рр. цей показник не перевищував 5%.

Державний регулятор — Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення — за рік відрпортувала, що обсяг пісень українською на загальнонаціональних радіостанціях перевищував квоту та мав тенденцію до подальшого зростання (35–37% до кінця 2017 року). Обсяг пісень українською мовою перевищував квоту в ефірі місцевих і регіональних радіостанцій значно суттєвіше, коливався в межах від 29% на підконтрольній Україні частині Луганської області до 82% у Рівненській області. Загальнонаціональні радіостанції перевищували 50% квоту на обсяг ведення передач українською мовою. Обсяг ведення передач в ефірі місцевих і регіональних радіостанцій сягав у середньому 88%. Найнижчим він виявився у Херсонській області (66%). Узагальнений показник — 45% у I півріччі 2017 року — мав тенденцію до зростання порівняно з II півріччям 2016 року (42%) (Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, 2017).

Може здатися, що «золотий вік» радіо, який формально припав на 1920–1940-і рр., уже давно минув. За нашими особистими спостереженнями, радіомовлення дуже активно впливає на публічний мовний простір, адже складно знайти крамницю, заклад харчування, торговельно-розважальний центр чи громадський транспорт, звідки на доволі значну відстань і для значної кількості людей упродовж усього дня не лунала би музика.

Проблемних трендів у сфері електронних медіа ми виокремлюємо також три.

1. *Домінування в українському сегменті Інтернету російської мови.* Згідно з дослідженням Станіслава Свідлова «Становище української мови в українському сегменті Інтернету», серед найпопулярніших в Україні сайтів україномовні

складають трохи більше однієї десятої, приблизно третина — двомовні, решта (приблизно 60%) — російськомовні (Свідлов, 2015). Частка російськомовних сайтів зменшується дуже повільно. Україномовні сайти домінують тільки серед сайтів, пов'язаних з державою, освітою та літературою. Приблизно 70% користувачів з України відвідують російську Вікіпедію (проте вона значно більша за обсягом). Російська мова також домінує і в соціальних мережах, проте частка української мови серед ТОП-400 українських користувачів мережі Facebook становить щонайменше 40%.

2. *Недостатньо якісним залишається зміст військової пропаганди і контрпропаганди, хоча в її організації порівняно з 2014 роком відбувся якісний стрибок.* Якщо у 2014 р. головними ньюсмейкерами із «зони АТО» були волонтери та солдати, котрі дописували у «Фейсбук», то нині ЗМІ відтворюють офіційні версії того, що відбувається, на основі щоденних брифінгів в АП. Значення цього факту складно переоцінити. Адже однією з причин поразки Росії в Першій Чеченській війні (1994–1996) є саме те, що більшу частину інформації щодо її перебігу федеральні телеканали подавали з «чеченської сторони». Але, на відміну від пізнішої російської моделі повного підпорядкування ЗМІ державі, народжені війною вітчизняні інформаційно-аналітичні співтовариства (*sprotuv.info*, *InformNapalm.org* та ін.) продовжують співпрацю з апаратом РНБО, легалізовану підписанням відповідних меморандумів.

Висвітлення воєнних подій на Сході України унаочнює принциповий недолік постреволюційних вітчизняних медіа — їх недостатню інтегрованість у глобальний інформаційний простір. Зокрема, офіційні репортажі та коментарі зі Східного фронту звучать здебільшого українською, інколи російською мовами, і розраховані тільки на українських глядачів. Україн

низьким є рівень їх візуального наповнення (при цьому існує безліч відеоматеріалу з палаючою ворожою технікою, вбитими ворогами, зруйнованими укріпленнями, який дуже спонтанно стає доступним в Інтернеті). Крім того, офіційна інформація часто є недостатньо оперативною.

Саме це змушує іноземні ЗМІ шукати свіжу інформацію на російських джерелах, які активно запозичують її із сепаратистських ресурсів (Гусаров, 2015). Така ситуація є небезпечною з ідеологічних міркувань та прикрою із культурологічної точки зору. Невід'ємною складовою гібридної війни між Росією та Україною є постійні інформаційні кампанії, які відбуваються в гранично широкому спектрі тем — від звинувачень у крадіжках Україною транзитного газу до твердження про належність росіян та українців до єдиного народу. Поширені з часів Другої світової війни репресивні механізми позбавлення фізичних можливостей отримання інформації від ворогуючої сторони можуть застосовуватися і нині (заборони трансляції російського телебачення). Проте матимуть вони лише частковий ефект. У XXI ст. в інформаційних війнах перемагає той, хто примушує супротивника дивитися на світ власними очима завдяки вдало спродукованим соціокультурним міфам, поширюваним найсучаснішими технічними засобами у найдоступніших формах.

Нарешті, втрачається слухна нагода скористатися типовою для глобальної масової культури кон'юнктурністю, щоби закріпити за Україною окрему самобутню нішу. Розмах утрачених можливостей демонструє нам порівняння з успіхом «медіа-джихаду» «Ісламської держави» (Васильєв, 2016), який допомагає їй багато років не тільки боронитися від незрівнянно могутнішої коаліції західних і деяких арабських країн, але успішно діяти на ворожій території.

3. *Національний медійний продукт залишається недовітчим конкурентоздатним.* Практично незадіяні у сфері вітчизняних електронних медіа креаційні стратегії. За особистими спостереженнями, чи не єдиний успішний їх приклад — відродження жанру патріотичного блогінгу (facebook-акаунт координатора групи «Інформацій опір» Дмитра Тимчука від 2014 року залишається дуже впливовим ньюсмейкером ситуації на Сході України, навіть для солідних і офіційних видань). Уже очікує на друге видання книжка, складена із постів донедавна нікому невідомого блогера-аматора із ніком «Горький Лук» (який, до речі, дуже красномовно відображає нахабний стиль його публіцистики).

Високі рейтинги популярних телешоу «Холостяк», «Мастер-шеф», «Битва екстрасенсів» доводять успішність адаптації до української аудиторії їх західних першозразків, підтверджуючи нашу тезу про необхідність технологій масовізації національної української культури. Але поки що найпопулярніший нині серіал, який позиціонує себе як «файна патріотична комедія» — «Останній москаль» — поступається за популярністю російській «Кухні». У серіалах «Готель «Галіція», «Одного разу під Полтавою», «Танька і Володька» комерційного кітчу більше, навіть, ніж стилізації (не говорячи про інтерпретацію). Для розвитку цього, найзатребуванішого, ТВ-сегмента надано законодавчі преференції (наприклад, через заборону великої кількості аналогічних російських продуктів). Однак на додачу потрібні зміни і в редакційній політиці найрейтинговіших телеканалів, і різке збільшення їх фінансування.

Почалися позитивні зрушення у *«великому» кінематографі*. Розвиток українського кіно стимулюється прийняттям «Закону про державну підтримку кінематографії». Реалізується відповідна цільова Програма, до якої за результатами

конкурсного відбору долучено на 2016–2017 рр. 82 кінопроекти, проте її фінансування є недостатнім. Не дивно, що згідно з річними звітами Держагенції з питань кіно на її сайті (dergkino.gov.ua), у 2011 р. було завершено 3 ігрові фільми, 2012 р. — 11, 2013 р. — 14, 2016 — 9.

У сучасних умовах для того, щоби повторити успіх «Землі», замало нового Олександра Довженка. Треба ще, принаймні, 15 млн дол., які склали бюджет «Мільйонера з трущоб». На перший погляд, це дуже складно зробити в умовах економічної скрути. Однак восени 2017 року касовий успіх двох вітчизняних фільмів — «Dzidzio контрабас», «Сторожова застава» — довів, що за значно менші кошти Україна може знімати повнометражні фільми, які швидко окупають себе в прокаті. У два попередні роки тільки знята за допомогою нідерландських кінематографістів повнометражка «Плем'я» збирала найпрестижніші кінопремії, але так і залишилася нецікавим широкому загальному продуктом високої культури з низьким впливом на національну свідомість і культуру.

Натомість у *кінопрокаті* позначилася стійка тенденція до збільшення частки фільмів, що демонструються з дублюванням чи озвученням українською мовою. Якщо у 2014 році питома вага таких фільмів становила 65%, то у 2016 році — 88%. Частка фільмів з російським звуком зменшується і становила 2016 року менше 4%. Якщо рахувати не за назвами, а за кількістю фільмокопій, перевага української мови є ще відчутнішою. 2016 року 92% від загальної кількості фільмокопій у прокаті демонструвалися українською (дубльовано 75%, озвучено 17%).

Слід констатувати нерозкритий націєтворчий потенціал *вуличного мистецтва*. На наш погляд, воно вповні відповідає критеріям доступності та масовості, однак не потребує капітальних матеріальних витрат для спорудження. Особливе зна-

чення має вулична скульптура. Адже з'ясовано, що в багатьох культурах знаки «твердої пам'яті», навіть у медійну епоху, виявляються більш впливовими, більш пролонгованими у своїй дії, ніж знаки «м'якої пам'яті» (у формі художньої літератури, публіцистики, кінодокументалістики тощо). Достатньо просто розміщувати в українських містах і містечках національно зорієнтовані скульптурні зображення (найкраще — на місці меморіальних пам'яток радянської епохи) за подобою пам'ятника українським галушкам у Полтаві або живописні мурали.

Значно більше проблем у сфері друкованих ЗМІ. У статистичному бюлетені Держкомстату «Засоби масової інформації та книговидавництва в Україні в 2016 році» наведено такі дані. За кількістю видань однозначною є перевага української мови: 2010 року 51% газет були за назвами і мовою українськими, 2016 року — 60% (російськими відповідно 37% та 28%). За наведений період кількість газет українською скоротилися на 180, а російською — 374, себто вдвічі менше. Але картина змінюється, якщо поглянути на річний тираж газет: 2016 року 63% припадало на видання російською мовою, лише 33% — українською.

З іншими періодичними виданнями (здебільшого журналів) така ж ситуація: маємо кількісну перевагу видань українською порівняно з російською лише за назвою (39% проти 18% 2010 року, 38% проти 12% 2016 року). Але за загальним річним тиражем 2016 року українською видавалося лише 19% журналів, російською — 70,5%. За період 2010–2016 рр. питома вага загального річного накладу періодичних видань російською мовою зменшилася тільки на 6%.

Кількість книжкових видань 2010 року склала: українською — 66%, російською — 25%, 2016 року — українською 70%, російською — 19%. Загальний наклад опублікованих 2010 року книжок українською — 55%, російською — 40%.

2016 року за цим показником позиції української мови зміцнилися: 69% та 25% відповідно. Проте більше половини накладу надрукованих в Україні книжок припадало на навчальні книги. Більшість продукції для книжкового ринку імпортувалася з Росії, вона приваблювала читача низькими цінами, зумовленими масовими накладами й економічними перевагами, та популярними авторами маскультури. Її доля оцінювалася у щонайменше 80%.

Суспільно-політичні реалії 2013–2017 рр. додатково стимулювали попит на історичні книги, актуальну публіцистику, причому, українською мовою та українських авторів. Вітчизняні книговидавці одноставно наголошують, що загальна частка російської книги на українському ринку зменшилася з 80% до 50–60% (Віннічук, Казанцев, 2017). Щоправда скорочення російського книжного продукту спричинено не тільки зростанням патріотичних настроїв серед жителів України, але суттєвим зменшенням книжкового експорту з РФ через девальвацію гривні та його законодавче обмеження. Крім того, кількамільйонна російськомовна аудиторія залишилася в окупованих Криму та частині Донбасу.

Державна підтримка українського книговидання здійснювалася мінімальними фінансовими ресурсами. У державному бюджеті на 2016 рік на програму «Українська книга» було передбачено тільки 42 млн грн. До проекту переліку ввійшли 237 видавничих проектів від 83 видавництв. Утішно лише, що державна влада правильно розуміє стратегічний напрям розвитку вітчизняної видавничої справи. Його зазначено у статуті Українського інституту книги, державної установи, що від 2017 року «створює організаційні, адміністративні та культурологічні умови для перетворення вітчизняної видавничої справи на культурну індустрію європейського зразка».

Найскромніші зміни сталися, беззаперечно, в царині одягу та символіки. Хоча сам факт «українізації» недостатньо охопленої культурної сфери є позитивним. За даними компанії TNS, яка відстежує відповідні тенденції від середини 2014 року, етнонаціональні елементи прикрашають одяг, автівки, будинки й інтер'єри приблизно третини українців. Понад 70% мешканців України ставляться до цього позитивно або нейтрально (За рік зросла кількість українців, які носять одяг і прикраси з українською символікою, 2015). Утім, просування модного тренда Made in Ukraine за кордоном, наприклад, через колекцію «Весна 2015 року» від Валентино не вийшло за межі вже звичної для «глокалізації» зразка 2000-х рр. актуалізації локальної «екзотики». Безпосередньо в Україні найуспішніше спрацьовує інтерпретаційна стратегія «репліки українського», умілого накладання етнонаціональних елементів не тільки на одяг, але й на прикраси та речі. Націєтворчі можливості одягу та дизайну зумовлені ідеологічною прийнятністю для абсолютної більшості соціальних груп і регіонів (на відміну, скажімо, від маршів зі смолоскипами, які гірше сприймаються суспільством і викликають непотрібні асоціації). Не дивно, що 2007 року на День Вишиванки в національний одяг вбралися лише кілька десятків студентів Чернівецького національного університету, а 2015–2017 рр. у святкових заходах узяли участь мільйони людей по всій Україні.

Мова. Не можна говорити, що незалежна українська держава не опікувалася українською мовою. Проте її розвиток виявився доволі обмеженим лише сферами освіти та державного управління. В інших сферах, зокрема медійній, поступ української мови цілковито залежав від ринкової кон'юнктури. Відтак, показник мови нині не є провідним у самоусвідомленні українців. У будь-якому разі, визнає українську рід-

ною лише відносна більшість громадян (до 60%). Це менше, ніж прихильників суто політичної самоідентифікації як мешканців країни, яку б вони обрали як Батьківщину (понад 70%), або суто культурницької (ототожнення себе з українською культурною традицією (приблизно 70%).

Проте у 2013/2014–2017 рр. ситуація для розвитку української мови склалася сприятливо — як у зв'язку зі зміною влади після Революції Гідності, так і через зменшення гостроти мовного питання. Як засвідчують дані лонгетюдного дослідження Центру Разумкова, за останні 10 років різко збільшилася кількість тих, хто підтримує конституційний статус української мови як єдиної державної й офіційної мови (56% проти 35%), а прихильників державної двомовності поменшало (14% проти 37%) (Центр Разумкова. Ідентичність громадян України, 2016, с. 9). Можливо, таким чином далася взнаки щоденна багаторічна практика її застосування на роботі та навчанні. Питання двомовності втрачає актуальність, натомість виникає нагальна проблема форм і засобів подальшого розширення сфери впливу української мови, яке «підтягнуло» би мовні показники до інших маркерів сучасної громадянсько-політичної ідентичності.

Одним зі значних факторів утвердження української мови залишається середня освіта. У школах, де навчання в усіх класах здійснюється українською мовою, навчалися у 2015/16 навчальному році 84,85% школярів. У школах з російською мовою навчання навчалися понад 6% учнів, у «змішаних» школах (переважно з російською і українською мовами навчання) — понад 8%. У чотирьох областях України освіту в школах з державною мовою навчання здобувають менше $\frac{2}{3}$ школярів. Це Донецька (36%), Одеська (46%), Луганська (50%), Харківська (65%)

Разом із тим, можемо особистим досвідом підтвердити побоювання громадських активістів про те, що в багатьох формально українських школах, особливо на Сході та Півдні країни, виховна робота, а почасти і навчальний процес дефакто здійснюються російською. Ще гірша ситуація в закладах поза-шкільної освіти (особливо в музичних і спортивних школах).

Натомість, в органах державної влади загалом дотримують статус української мови як єдиної державної. Волонтери «Простору свободи» зателефонували в приймальні голів усіх 24 обласних державних адміністрацій і звернулися українською мовою із запитаннями, що стосуються компетенції діяльності цих місцевих органів влади. Із 24 ОДА в 17 на звернення українською мовою одразу відповіли українською, у 2 (Одеська і Запорізька ОДА) — розмовляли лише російською, а в 5 почали розмову російською, але в підсумку перейшли на українську. Сайти з державного управління також продемонстрували найвищий рівень українізованості в Уанеті (83%).

Ситуація з правом громадян України на отримання послуг у закладах харчування українською мовою є гіршою. Лише 40% закладів мають вивіску українською мовою. Меню українською є лише в 60% досліджуваних закладів. Тільки в 49% офіціанти чи бармени одразу відповідали українською мовою клієнтам, котрі зверталися до них українською. Ще в 10% персонал переходив на українську мову в процесі спілкування. Однак у 41% випадків персонал продовжував спілкуватися виключно російською мовою, незважаючи на українську мову клієнта. У південних і східних містах україномовних клієнтів майже завжди обслуговують російською.

Вивіска українською мовою є на 59% з 260 досліджених магазинів у 26 містах. Цінники українською мовою є у 72%

оглянутих магазинів. Продавці відповідали українською мовою україномовному покупцеві у майже 44% магазинів, ще в 7% випадків перейшли на українську мову в процесі спілкування, у майже 50% випадків до кінця розмови спілкувалися російською (Рух добровольців «Простір свободи», 2017). Слід зазначити, що порівняно з відомостями цих волонтерів за 2011 рік застосування української мови у сфері послуг розширилося та наразі наближається до показників громадян України, які користуються тільки (або переважно) українською мовою. У своєму черговому посланні до Верховної Ради України у вересні 2017 року президент Петро Порошенко анонсував проєкт, який гарантує українській мові повноправну наявність у сфері послуг на основі балансу між державною мовою і принципом «клієнт завжди правий». Допоки це питання намагаються врегулювати на користь української мови нормативними актами місцевої влади.

Висновуємо. У 2014–2017 рр. можна помітити певну послідовність і системність у поширенні мовно-медійних практик творення української ідентичності. Порівняно з першими двома десятиліттями української незалежності акценти суттєво зміщено в напрямі «від політики до культури», що суголосно теоретичним уявленням представників конструктивістських концепцій нації.

Очевидними є правильне розуміння головних проблем творення «духовної суверенності» української культури й адекватність відповідей на них — намагання створювати масові та сучасні україноцентричні продукти на основі творчої інтерпретації вітчизняної історико-культурної спадщини. Однак їх якість поки що є достатньою лише для часткового заповнення внутрішнього ринку, навіть в умовах активного державного протекціонізму. Більш ефективні, креаційні, стратегії

винайдення інноваційних культурних феноменів головно через економічну скруту залишаються поки що на перспективу.

Найпомітнішим є наголос на розширенні застосування української мови як найнаочнішого, найдоступнішого для трансляції маркера національної ідентичності, крім того, найбажанішого для зміцнення її етнонасаженої основи. Українська мова, медійні продукти та контент зміцнюють свої позиції в усіх сферах, але беззастережно домінують лише там, де панували і раніше — держуправління, освіта, кінопрокат. Завдяки, передусім, законодавчим обмеженням українська мова успішно поширюється в радіоефірі та телебаченні, книговидавництві, російська мова продовжує зберігати частку більшу, ніж частка російськомовного населення, в Інтернеті, друкованих медіа, сфері послуг.

При цьому практично повсюдно (від Вікіпедії до вивісок) відбувається настільки швидке і помітне витіснення російської мови та культури («гібридна дерусифікація», як влучно сформулював це явище В. Кулік), корелятивне різкому падінню питомої ваги етнічних росіян у населенні України, що їх доводилося компенсувати зверненням до англійської мови та латиниці. Отже, як особливість практик творення сучасної української ідентичності можна визначити *етнізацію її громадянсько-політичної моделі*. Вона зрозуміла в умовах гібридної війни України та Росії, підготовлена пануванням примордіалістських підходів у націєтворенні в 1990–2000-і рр., але небезпечна новими лініями потенційної конфліктності (наприклад, між «патріотами» та «не патріотами»). Відповідно до вказаної моделі, *«зроблений в Україні» I чверті XXI ст. громадянин, може мати (і зберігати) будь-яке первинне етнонаціональне коріння, проте мусить ідентифікувати й репрезентувати себе головно через українську мовно-культурну традицію*.

З культурологічної точки зору, спрямування поточних ідентифікаційних практик у сфері духовної культури з їх змішуванням етнічного та громадянського можна оцінити як *«післяпостмодерне»*, з приманним йому збільшенням гібридних культурних феноменів із найнеочікуванішими пропорціями домодерних-модерних-постмодерних складників. Уявляється, на вітчизняних теренах цей «фьюжен» спрацьовуватиме доти, поки зберігатиме ситуативний і мінливий баланс саме між «етнічним» і «громадянсько-політичним».

На його тлі інтегральний показник українізованості всього мовно-медійного простору є недостатнім, його цільовий орієнтир, щонайменше, має збігатися з виокремленим нами першим, громадянсько-політичним, рівнем ідентичності населення України (понад 70%). За нинішніх темпів поступу на це знадобиться років зо десять.

РОЗДІЛ 3

РОЗДОРІЖЖЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

I чверті XXI ст.

3.1 Культурна пам'ять України: «кінець» меморіального палімпсеста

Пам'ять про минуле для абсолютної більшості культур завжди залишалася предметом посиленої уваги. Адже вона являє собою не що інше, як універсальний механізм культурної трансляції, коли передається від одного покоління носіїв певної культури до іншого найзначущіша для них інформація. У цій роботі ми виходитиме саме з такого, гранично широкого, тлумачення *культурної пам'яті*, яке належить німецькому дослідникові Я. Ассману. Останній зазначав, що на відміну від актуальної, комунікативної пам'яті, яка побутує у процесі безпосереднього спілкування між представниками 2–3 поколінь, культурна пам'ять передається на значно триваліший термін, набуваючи формалізованих форм. Поминки за померлим є формою комунікативної пам'яті, тоді як Седер, трапеза, що входить до святкового ритуалу єврейської Пасхи, є формою культурної пам'яті, адже навіть страви в ній нагадують про найзаповітніші події єврейської історії (Ассман, 2004).

Як правило, пам'ять зберігається в різноманітних матеріальних «місцях» та інтелектуальних топосах (часто об'єднаних у великі одноманітні депозитарії). Вона потребує посередництва спеціально навчених людей (від жерців до вчителів) і допомоги різноманітних меморіальних практик і ритуалів. Культурна пам'ять може закарбовуватися стихійно, коли продовжує зберігатися понад живі спомини, а може формуватися цілеспрямовано під впливом централізованих «політик пам'яті».

Зазвичай, «ядро» культурної пам'яті пов'язане з ідентичністю певної спільноти, заякореної в її історії. Недарма масове зацікавлення меморіальною проблематикою збіглося з 200-річним ювілеєм Великої Французької революції і в подальші два десятиліття живилося процесами переосмислення радянської спадщини в Росії, Україні, країнах Балтії, Закавказзі, пошуком Європою прийняттого меморіального змісту як підмурівку не формальної, а фактичної єдності. Однак зміст культурної пам'яті цим не вичерпується. Вона містить відомості й про структуру певної культури, її ієрархічний устрій, прийнятні гендерні ролі тощо. Останні часто передаються в тілесних практиках (*incorporating practices*). Ми знаємо, що означає, коли хтось один сидить на підвищенні, а решта стоять довкола; коли хтось стоїть, а всі решта сидять; коли всі в кімнаті встають у той час, як хтось до неї заходить; коли хтось вклоняється чи робить реверанс або ж, в екстремальних обставинах, падає на коліна перед тим, хто залишається стояти (Коннертон, 2004, с. 116–117). Отже, надалі послуговуватимемося саме поняттям «культурної пам'яті» як ємнішим, ніж поняття «історична пам'ять».

Упродовж 1990–2010-х рр. в Україні вийшли друком переклади практично всіх відомих теоретичних праць зарубіжних авторів, присвячених різним аспектам пам'яті (Я. Ассмана та А. Ас-сман, М. Гальбвакса, Є. Доманської, А. Міхніка, Ж. Мінка, Р. Козелека, П. Коннертона, Л. Неймаєр, П. Нора, П. Рикера, Й. Рюзена, Т. Рейнджера, Б. Шацької, О. Ексле), стала доступною відповідна російськомовна література (Ю. Арнаутова, Н. Рєпіна, М. Савельєва, Г. Зверєва та ін.). Проблематика культурної пам'яті розглядалася в багатьох дисертаційних роботах (О. Волянчук, В. Дударя, В. Жадько, Ю. Зерній, Т. Злобіна, Г. Корж, В. Масненко, Т. Рагозіної, Г. Конши-

ної, Л. Стародубцевої, О. Удада, О. Фостачук) та в численних наукових статтях. Доробок «досліджень пам'яті» відзначався різноаспектністю і полідисциплінарністю, адже поняття історичної / національної / соціальної / культурної пам'яті постійно використовували історики, соціологи, політологи, мовознавці.

Найцікавішим для нас є аналіз особливостей меморіального ландшафту різних країн та специфіки здійснюваних у них меморіальних політик. Це стало предметом монографії С. Єкельчика «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в історичній уяві» та О. Шнірельмана «Війни пам'яті: міфи, ідентичність та політика на Закавказзі». Розвідки щодо особливостей меморіальних практик в Україні, Польщі та Росії постійно публікуються в часописах «Критика», «Схід–Захід», «Новое литературное обозрение», «Неприкосновенный запас» (С. Грачова, К. Йобст, О. Міхеєва, М. Рябчук, О. Смоляр, А. Шпоцінський, М. Ямпольський та ін.). Регулярно подається огляд актуального стану та напрямів меморіальної політики в колективних та індивідуальних аналітичних працях Національного інституту стратегічних досліджень. У відповідному дискурсі потрактовано «кризовий стан історичної пам'яті українців... як потенційну загрозу національній безпеці України» та запропоновано «можливості зниження ризиків ескалації загрози засобами державної політики пам'яті» (Зерній, 2009, с. 6). Постійну увагу меморіальній проблематиці приділено й у монографіях фахівців Інституту політичних та етнонаціональних досліджень (ІПіЕНД) ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Наукові дослідження пам'яті доповнюються не менш масштабною практичною роботою, проведенням різних практичних конференцій, укладанням «Книг пам'яті», постійним

творенням дедалі нових меморіалів та організацією меморіальних заходів, діяльністю Українського інституту національної пам'яті.

Західний науково-дослідницький тренд також спрямований на розширення дисциплінарної та предметної матриць культурної пам'яті. Констатується її найтісніша взаємодія з медіа-дослідженнями, культурною історією, соціологією, психологією та лінгвістикою. Культурна пам'ять стає «парасольковим терміном» для явищ соціальної й матеріальної культури та ментальних феноменів, які утворюють у ній однойменні виміри (dimensions) (A Companion to Cultural memory studies, 2008, р. 3–4). Не дивно, що депозитаріями культурної пам'яті вважають навіть «історіографічні анекдоти» через легкість їх запам'ятовування та подальшого поширення (Genres as Repositories of Cultural Memory, 1997, р. 17). Водночас із надмірно масштабним розширенням меморіальної проблематики кристалізується зацікавлення саме актуальною пам'яттю від часів Другої світової війни (Васильев, 2012). З огляду на політичну кон'юнктуру ця пізнавальна ситуація є цілком закономірною.

З метою дослідження простору культурної пам'яті України пропонуємо методологію, яку можна кваліфікувати як спеціальнонаукову. По-перше, це *метод меморіальної психоаналітики*, ґрунтований на фрейдівському психоаналізові. Основою цього методу є реконструкція первинної меморіальної «травми» через аналіз тієї меморіальної традиції, яку вона спричинила й яка її приховала в різноманітних формах *замісних* меморіальних фігур та особливих символічних «місць». Меморіальний психоаналіз допомагає диференціювати ставлення суспільства до власних «родових травм», яке впливає на сучасний стан його свідомості.

Другий метод можна назвати методом *меморіальної картографії*. Він полягає у створенні своєрідної мапи «пам'ятних місць» для певної культури. Завдяки цьому, з одного боку, можна урізноманітнити бачення її конкретних складників. З іншого боку, така мапа надасть змоги краще зрозуміти її історичну варіативність. За доступну, репрезентативну й актуальну точку опертя для складання «карт пам'яті» можна обрати музеї, кількість яких за останні 25 років в Україні збільшилася втричі, сягнувши 2013 року, за даними Держкомстату, максимального показника у 608.

Нарешті, вельми інформативною є *меморіальна політологія*, вивчення всього спектра офіційних і неофіційних, загальнонаціональних і регіональних політик пам'яті. На наш погляд, цей метод не тільки допомагає краще зрозуміти наявну структуру та чинні правила функціонування меморіального простору, але й може відсилати до глибинних соціокультурних і суспільно-політичних трендів його формування.

Упродовж 1990–2010-х рр. в Україні *memory studies* і комеморативні політики проводилися остільки, оскільки існував (і продовжує) існувати загальнокультурний тренд від «пам'яті до історії і знову до пам'яті». Формування вітчизняного ландшафту пам'яті цими роками відбувалося на стику дуже різноспрямованих тенденцій. «Українознавчий бум» 1990–2000-х рр., наріжним каменем якого стала модель вітчизняної історії та культури як безперервного поступу моноетнічного українського народу від давнини до сучасності, мав на меті створення відносно однорідного меморіального простору. Утім різновекторність зовнішніх впливів, міксованість етноконфесійних процесів, соціально-економічна та суспільно-політична багатокладність надиктовували, модно кажучи, «децентралізований» образ пам'яті з множинністю трактувань

подій і постатей, ситуативністю відзначень окремої дати, невнормованим церемоніалом, який коригувався залежно від поточної кон'юнктури.

Нарешті, внутрішньополітична боротьба спричиняла постійні змагання між «офіційною пам'яттю» та опозиційно налаштованими до неї «контрпам'яттями», котрі за короткий проміжок часу двічі (2005 і 2010 роки) встигли помінятися місцями. Це призводило не до консолідації, а до дезорієнтації меморіального простору України — своєрідного «*меморіального палімпсеста*», пам'яті в уривках. Неприродність цієї ситуації відкрито артикулювалася вітчизняними інтелектуалами, проте розмах проблеми було усвідомлено лише разом з досягненням ніким неочікуваної глибини, системності та небезпечності кризи Другої Української республіки.

Аналізуючи сучасний стан меморіального ландшафту української культури як складного, багатошарового утворення маємо наголосити на ситуації не менш як *подвійного розриву історико-культурного та меморіального континуїтету* — у XIII–XV та у XVIII–XIX ст., тісно пов'язаного зі змінами розпорядників культурної пам'яті — правлячих еліт (заміна князівсько-боярської, духовно-шляхетської еліт козацько-старшинською, а козацько-старшинської — інтелектуальною), Щодо першого розриву йдеться про нищення літописів та історичних документів як текстових депозитаріїв пам'яті, зрештою, занепад провідного меморіального топосу Києва як «другого Єрусалима». Для порівняння, в іншому меморіальному проекті — єврейському — месіанський старозаповітний Ізраїль вдало вписався у зміст сіонізму як програми його відновлення в сучасному, світському вигляді на освяченій території.

Другий меморіальний розрив полягав у розбудові національного проекту XIX–XX ст. з опертям саме на меморіальну

традицію XVII–XVIII ст., а не ранніх періодів, джерела про які ще належало зібрати й оприлюднити. Особливо помітно це в поемі «Гайдамаки» Т. Шевченка. Поет, прирівнюючи втрату пам'яті до втрати свободи, звертається до Коліївщини, що позначала завершення Козаччини та втрату обмеженої автономії українських земель (Грабович, 2015). Процеси формалізації й інституціоналізації культурної пам'яті, типові для європейських країн у «довге класичне століття», швидко і вдало приховали цей другий меморіальний розрив створенням дотепер чинних «місць пам'яті», які подавали себе як «прадавні». Так відбувається, наприклад, з тризубом, зображення якого дійсно трапляється на монетах і печатках київських князів X–XI ст., однак у наступні сторіччя фактично не фіксується. Таким чином, *меморіальний простір сучасної України постає здебільшого модерним і почасти штучним утворенням.*

Порушення безперервності та змістового насичення культурної пам'яті в умовах постійних історичних поневірянь і посиленних зовнішніх впливів спричинило важку меморіальну «травму». «Гори», на яких мав постати «Богоспасаємий Град Києвъ», дедалі частіше асоціюються лише з місцем розташування козацьких могил як символом утрати Україною залишків самостійності, а сам Київ співвідноситься вже із занепалим Вавилоном (у «Літописі» С. Величка). На наш погляд, це є одним зі свідчень своєрідного надлому національно-культурної пам'яті, докорінної зміни її зацентрованості. Возвеличення минулого тепер перетворюється на скорботу за ним. Ще З. Фройд чітко розрізняв два принципово різні ставлення до зазваної втрати. З одного боку, це — *скорбота*, яка зіставляється з ритуалами жалоби та спрямовується на поступове примирення з утратою. З іншого боку, абстрактніші втрати (Батьківщина, воля, ідеал) можуть призводити до хворобливої *мелан-*

холії, яка відрізняється страждальницьким пригніченням, зниженням самоповаги у формі закидів та образ на власну адресу тощо (Фрейд, 1998, с. 227).

На нашу думку, українська культура демонструє чи не найяскравіший на європейському континенті приклад меморіальної меланхолії, яка виявляється тим сильнішою, оскільки її носієм була нова еліта — інтелігенція. Висмикнута із сільського затишку динамічними індустріально-урбанізаційними процесами, поставлена перед необхідністю замінити інфільтровану у військово-бюрократичні структури Російської імперії козацьку старшину, вона змушено виконувала громадський обов'язок, постійно відчуваючи його тягар. Зважаючи на це, зазначена «травма» є радше *внутрішньою*. Втім, зрозуміло, що вона постійно роз'ятрювалася *зовнішніми* впливами, передусім, «малоросійською» політикою щодо України як за часів Російської імперії, так і за Радянського Союзу, зрештою, пропагандованою вже в період «гібридної» війни концепцією України як failed state.

Мовою психоаналізу, спроби сублімувати (у романтичній і класичній історіософії XIX сторіччя) та компенсувати цю травму в підкреслено етноцентричних схемах української історії та культури в речників першого покоління української діаспори (Д. Донцов, В. Липинський, Ю. Липа та ін.) виявилися надто обмеженими. Уже третє діаспорне покоління хоча й сприймає Україну як «духовну Батьківщину», проте рефлексує щодо неї або інтелектуально відсторонено (О. Пріцак, І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний та ін.), або надто емоційно й художньо, у міфах про Атлантиду / Едем / Рай / Грааль (С. Парфанович, Д. Гуменна, Е. Андієвська) та ін.

Безпосередньо в Україні націєцентричну модель пам'яті підтримували кілька поколінь радикально налаштованих інте-

лігентських груп в еміграції, на західноукраїнських землях, у Радянській і незалежній Україні. Авжеж, націєцентрична модель пам'яті здатна винагороджувати лише невеличкою інтелектуальною рентою. Її прихильниками у запропонованій нами трирівневій моделі сучасної української ідентичності мають бути носії реальної, етноспрямованої, «українськості», які становлять не більше чверті населення України.

Лише після Революції Гідності вона набула відносної переваги над так званою «креольською» моделлю пам'яті, яку поділяли найрізноманітніші соціальні групи, політичні діячі та культурні митці. Для елітних груп зацікавленість «креольською моделлю» пам'яті є достатньо усвідомленою, прихованою в бажанні зберегти усталену систему експлуатації державної власності, природних ресурсів і бюджетних потоків (Паламарчук, 2014, с. 68). Для більшості населення її сутність полягає в пасивному прийнятті наявної ситуації як меншого зла порівняно з перспективою вкрай непевної боротьби за кращу / бажанішу альтернативу (Рябчук, 2015, с. 2).

Аби вислизнути з «пастки віктимізації», слід мати «історію успіху», але Україні з її триваючими не одне століття справами навздогінної модернізації подібних успіхів якраз бракує.

На перший погляд, музейно-меморіальний ландшафт сучасної української культури має дуже виразне хронологічне розшарування і незначною мірою віддзеркалює її поліетнічну та поліконфесійну структуру: 1) дорадянський пласт, представлений переважно історико-літературними меморіалами та музеями суспільно-політичних і культурних діячів XIX–XX ст.; 2) музеї та меморіальні комплекси радянської доби; 3) національні музеї, розбудовані в 1990–2000-х рр.

Дорадянський пласт і понині залишається найбільш сталим, оскільки включає «місця пам'яті» про найконсенсусніші

для колективної свідомості українців постаті (Національний музей-садиба М.В. Пирогова, Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, Чорнухінський і Національний літературно-меморіальні музеї Г.С. Сковороди, Національний заповідник-музей М.В. Гоголя, Національний музей Тараса Шевченко тощо). На наш погляд, укладання цього меморіального пласта збігається з початком штучного формування нового, модерного, меморіального ландшафту для заміщення «надламаної» від часів Руїни автентичної меморіальної традиції. Отже, означений пласт віддзеркалював національно-культурні вподобання української інтелігенції як привілейованого носія та ретранслятора культурної пам'яті. Упродовж ХХ ст. у межах квазідержавності УРСР він зберігався без суттєвих видозмін в обмін на загальну лояльність до комуністичного політичного режиму.

Зміст дорадянського меморіального пласта чітко корелює з наявними в українській культурі гендерними та мультикультурними диспропорціями. Поодинокі меморіали жінкам (літературно-меморіальні музеї Л. Українки) водночас підтверджують тісний зв'язок фемінізму та національно-визвольного руху, а також подвійне (питомо гендерне й постколоніальне) приневолення української жінки. Нечисленні «іншопольські» заклади (такі, як Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського) є наслідком ситуації, коли етнокультурним меншинам не надається привілейованих умов для самобутності, однак не висувається суворих асиміляційних вимог.

У 1990–2010-ті рр. зазначений пласт продовжував розширятися як давно відомими постатями зі сталою традицією вшанування (музей-садиба Маркіяна Шашкевича, Вінницький літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського), так і

персоналіями, котрі були музеєфіковані та стали надбанням української культурної пам'яті порівняно нещодавно (музеї Михайла Грушевського у Львові та Києві). Зазначений тренд забезпечив культурну пам'ять від розриву між автентичною традицією XIX — початку XX ст. (адже, згадаймо, що глорифікація Шевченка розпочалася одразу після його смерті) й новітніми меморіальними практиками періоду незалежності.

В умовах гібридної війни виникає суспільна потреба в новому, «активістському» типі національного героя, так би мовити, «борця зі зброєю». На законодавчому рівні це питання було внормоване Законом України «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX ст.». Проте реалізація цього новітнього меморіального напрямку (наприклад, в увічненні постаті С. Бандери) суперечить традиційному образу «борця словом» і тим самим вносить певну дисфункційність у «ядро» вітчизняної культурної пам'яті. Відволікає вона і певні символічні ресурси, що засвідчується різким зменшенням розмаху офіційних святкувань, наприклад, роковин Великого Кобзаря.

Кількість прихильників нових пластів і змістів культурної пам'яті зростає відповідно до тривалості і послідовності інформування про них. Нині 49% опитаних підтримують ідею визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну Незалежність України, 29% — не підтримують. 2015 року таких було 41% і 38% відповідно, а з початку досліджень у 2010 році рівень підтримки цієї ініціативи збільшився у 2,5 рази. Наразі переважають перехідні, двоїсті, думки. Наприклад, 59% опитаних підтримують ідею встановлення державного свята Дня захисника України 14 жовтня, майже така сама кількість (56%) — не підтримують ідею скасування святкування Дня захисника Вітчизни 23 лютого, відомого як День Радянської

армії і Військово-морського флоту. (Соціологічна група «Рейтинг». До Дня захисника України, 2017). Якщо розглядати цей напрям у ширшому контексті, то слід визнати — маємо справу з типовим антиколоніальним дискурсом, який намагається протиставити «історію визвольної боротьби» колоніальній «історії цивілізаторської місії великої білої людини». Ще 10 років тому критика архаїзму (та анархізму) подібного підходу виглядала цілком правомірною. Доцільність саме такої «політики пам'яті» в сучасних умовах сумніву не викликає.

Інша справа, що національно-визвольній редакції культурної пам'яті України ще доведеться витримати змагання з альтернативними візіями багатьох спільних подій сусідніх центральноєвропейських держав. Перебування при владі у цих країнах правих сил здатне значно погіршити, як доводить сумний досвід комеморації Волинської трагедії в Польщі, міждержавні відносини. Дуже цікавий вихід свого часу запропонував П. Рікер. У статті «Яким має бути новий етос («Європи?») він наголосив на можливостях «моделі прощення» — «обміну пам'яттю про завдані й пережиті страждання». Такий обмін закликає до прощення, а прощення у повноті своїх значень набагато перевищує політичні категорії, адже звертає до однієї з найвищих загальнолюдських моральних чеснот — милосердя (Рікер, 2004).

Інший напрям розбудови сучасного меморіального ландшафту України від початку 2000-х рр. однозначно пов'язаний з увічненням пам'яті про Голодомор і Чорнобиль. Матеріальною основою увічнення пам'яті жертв штучного голоду в Україні стали меморіали. Тільки в Харківській області, за даними golodomog.kharkov.ua, було встановлено близько 20 пам'ятних знаків, збудовано величний Всеукраїнський Пам'ятник-дзвін жертвам Голодомору біля Мгарського монастиря в Полтавсь-

кій області, організовано Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» тощо. Серед практик увічнення пам'яті про цю трагедію переважали публічні меморіальні церемонії, проте, на відміну від радянських зразків, вони набули значно індивідуалізованіших форм («Запали свічку»); видання національної «Книги пам'яті», що містить інформацію про майже 900 000 померлих у 1932–1933 роках, та інших документальних матеріалів; вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України.

На цьому тлі трагедія Чорнобиля нині увічнена значно скромніше (одним загальнонаціональним музеєм) й залишається надбанням актуальної пам'яті незначної кількості українців, до неї причетних. Тому пристрасті навколо цієї теми стосуються здебільшого соціально-економічних, а не соціокультурних питань.

Головна причина (і найважливіший наслідок) цієї меморіальної кампанії, на нашу думку, полягає в тому, що Голодомор, який почав укорінюватися через безпосередні комунікативні зв'язки між поколіннями, що пережили катування голодом, та їх наступниками, остаточно утвердився як беззаперечний факт культурної пам'яті українства. Відтепер навіть екстравагантну пам'ятку закоханим у Харкові на вулиці Пушкінській (скульптурну композицію утворюють дві нескладні, худорляві фігури чоловіка і жінки, котрі тягнуться один до одного для поцілунку) подекуди називають «Жертви Голодомору», таким чином підшуковуючи цій трагедії сучасний знаковий код. Сталося це як через безпосередню дотичність до Голодомору більшості українських родин, а також співзвучність її із притаманною українській культурі меморіальною меланхолією, так і через системність і розмах цієї кампанії. Не менш показовим є те, що Голодомор потрактовано як акт геноциду

українського народу. Отже, як було зазначено в літературі, сприйнято його націоналістичну версію, поширену в Західній Україні, де втрати від нього були значно меншими, але практики вшанування конкурентоспроможнішими порівняно з тодішньою офіційною моделлю.

Події 2014–2017 рр. потребують нових напрямів офіційної меморіальної політики — увічнення героїв Небесної Сотні та українсько-російської війни. Їх своєрідність полягає в тому, що, на відміну від меморіальних кампаній минулих десятиліть, від самого початку спостерігаються єдність та послідовність у відповідних громадських і державних заходах, усестороння підтримка з боку ЗМІ. Натомість рівень спротиву є найрадикальнішим, іноді він набуває невідомої Україні 2000-і рр. форми «війни пам'ятників», стихійного знесення старих або плюндрування нових меморіальних знаків. Причин проблемності перебігу меморіальних компаній останніх трьох-чотирьох років дві. Об'єктивно, проблема полягає в невизначеності прикінцевих наслідків цих подій та вузькості їх соціальної бази. Лише в 42,8% опитаних українців на початок 2016 року були родичі, друзі, знайомі, котрі воювали (Gorchenin Institute, *Общественно-политические настроения населения Украины (часть 2)*, 2016). Суб'єктивно, суспільна свідомість просто не встигла звикнути й привичаїтися до меморіальних інновацій кількарічної давнини, тоді як, для порівняння, відповідно зі змінами до Закону України «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту», держава Україна від 1995 року готова була визнати бійців УПА ветеранами, хоча на особливих умовах. Так само, на матеріалах української Вікіпедії можна переконатися, що майже 90% із приблизно 40 пам'ятників, меморіальних дощок і погрудь Степанові Бандері було встановлено ще до Революції Гідності.

У системності цієї компанії існує тільки один «стихийний» виняток. Масові розстріли активістів Майдану на початку колишньої вулиці Інститутської сталися в меморіально значущому «місці» — як своєю пласкою, типово індустріальною геометрією, так і суспільно-політичним насиченням. Недаремно упродовж 2014–2017 рр. офіційні церемонії переносяться на сусідні Софіївську та Михайлівську площі, а Майдан Незалежності вже нині перетворюється на меморіал, незалежно від того, чи буде створено тут музей.

У Національній Гвардії України надають перевагу традиційній політиці «твердої пам'яті» — устанавленню пам'ятників і перейменуванням. Для увічнення імен понад 200 загиблих і без вісти зниклих на Сході України гвардійців станом на початок 2016 року відкрито 62 меморіальні та пам'ятні дошки, 8 пам'ятників, 3 стели, 2 меморіали пам'яті, засновано 1 пам'ятну алею та 2 сквери пам'яті, 10 вулиць перейменовано, планується перейменувати ще 13. Крім того, Укрпошта випустила серію поштових конвертів «Героям слава!», присвячених загиблим у ході антитерористичної операції героям України (Національна Гвардія України, Прес-конференція «Як у Нацгвардії вирішується питання щодо увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців», 2017).

Міністерство оборони України експериментує з «м'якими», медійними формами комеморіалізації: постійні публікації у друкованих виданнях і соцмережах, розміщення рекламних бігбордів, створення документальних фільмів («Рейд»), зйомка антипропагандистських телепередач «Секретний фронт», «Цивільна оборона», «Інсайдер», «Антизомбі» й окремих телесюжетів, трансляція щотижневих радіопрограм і телепрограм тощо.

У 2016 році відкрито 285 пам'ятних знаків (пам'ятників, меморіальних дощок тощо), 51 пам'ятна стела, меморіали й

Алеї Слави, перейменовано 67 об'єктів місцевої інфраструктури (площ, вулиць, провулків), навчальних закладів; присвоєно статус «Почесний громадянин міста» 93 військовослужбовцям Збройних Сил України. Іменами загиблих героїв названо декілька військових частин, літаків і кораблів. Навічно зараховано 332 військовослужбовців Збройних Сил України до списків військових частин і вищих військових навчальних закладів (Міністерство оборони України. Військово-патріотичне виховання, 2017). Наразі, найвеличніший меморіал — «Стіна пам'яті народної» загиблим за Україну воїнам, який містить портрети та інформацію про понад 3 тис. осіб, розміщено на мурі Михайлівського золотоверхого монастиря у центрі Києва. Його комеморативний вплив підсилюється розташованим неподалік Пам'ятним знаком жертвам Голодомору, спорудженим ще 1993 року.

Громадські ініціативи в цій царині відзначаються не так розмахом, як підвищеною емоційністю. Крім того, вони намагаються заповнити прогалини офіційних комеморативних практик. Як приклад таких ініціатив слід назвати проект «Загиблі герої» на сайті sensor.net.ua, де в помісячному розрізі наведено дані про імена та прізвища, а також біографічну інформацію про кожного загиблого бійця на Сході України від вересня 2016 року. Аналогічні проекти реалізують інші ЗМІ (gazeta.ua). Більш узагальнену, але менш персоніфіковану інформацію містить авторський проект «Книга пам'яті полеглих за Україну» (memorybook.org.ua), до якої станом на початок серпня 2017 року внесено 3645 прізвищ.

У термінах світ-системного аналізу І. Валлерстайна найближчою «напівпериферією» щойно описаного ядра культурної пам'яті України є практики «показаченої пам'яті». Цей феномен також є багатошаровим. Його корені сягають XIX ст.

Повсюдні в Європі національно-культурні відродження змушували їх представників в Україні в умовах констатованого вище розриву меморіальної традиції вдаватися, передусім, до дуже поширених напівреальних-напіввигаданих споминів про славетні козацькі часи і гайдамацький рух. Таким чином, відбувалося, як сказав би Я. Ассман, переведення зі стану актуальної, комунікативної пам'яті в пам'ять власне культурну. Першою формою меморіалізації козацтва став топос «свободолюбства», який трансформувався в науково-публіцистичних і літературних працях речників національно-визвольного руху із соціально-станової характеристики в рису національного українського характеру. Імовірно, через застереження західноукраїнських уніатів-інтелектуалів та негативно-«надламане» ставлення інтелектуалів-наддністрянців (наприклад, у пізнього П. Куліша) організаційне оформлення пам'яті про козацтво розтягнулося в часі. Між написанням поеми про «козака» Енея І. Котляревським та створенням присвячених козацтву музейних колекцій у Катеринославі Д. Яворницьким минуло майже 100 років.

Друга хвиля зацікавленості козацтвом традиційно пов'язується з 300-річним ювілеєм «возз'єднання» України й Росії. Особливого значення набуло увічнення пов'язаних із козацтвом пам'ятних місць, унормоване постановами ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР 1965 року. Планувалася глорифікація величезної кількості таких місць (тільки одним із переліків упродовж 1971–1980 рр. передбачалося спорудження в УРСР 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя, 14 мармурових дощок тощо) (Історія українського козацтва, 2007, т. 2, с. 469). На нашу думку, це стало проявом політики «націонал-комунізму», яка виявилася чи не найефективнішим

засобом «збирання» в Радянському Союзі національних околиць Російської імперії в 1920-ті рр. та утримування комуністичного блоку в Європі в 1940–1980-ті. Водночас слід відзначити вибірковість, суперечливість, непослідовність, вимушеність стратегії «радянзації» національної культурної спадщини. У першу чергу, до списку на «увічнення» включали козацьких діячів, які були вихідцями з народних «низів», у чомусь дотичних до «антифеодального, антикріпосницького руху» чи до «російсько-української дружби». Фактично згадувані вище меморіальні заходи, позаяк упроваджувалися офіційною владою, насправді відігравали роль лише контрпам'яті, покликаної здолати створену в Україні цілу систему національних міфів зі своїми героями й символами, пантеонами та святами в рамках модерного простору національно-культурної пам'яті, активно розбудовуваного в першій половині ХХ ст. постійною визвольною боротьбою.

Третя хвиля своєрідного покозачення пам'яті перебігала після здобуття Україною незалежності. Упродовж 1992–2004 рр., як зазначається в «Історії українського козацтва», було відновлено полково-сотенний устрій, військово-патріотичну і господарську структуру українського козацтва, провадилася спільна діяльність козацтва з МВС і МНС, було повернуто історичні назви населених пунктів, вулиць, майданів, організовано святкування численних річниць і ювілеїв, передусім Дня українського козацтва 14 жовтня, встановлено численні нові пам'ятники та наново впорядковано вже наявні меморіали, відкрито численні козацькі школи, ліцеї, створено спортивні й пісенні гуртки, морські клуби, кінні театри, самодіяльні та мистецькі колективи, затверджено Положення дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джурар») тощо. На наш погляд, головним рушієм цієї полі-

тики була її повна адекватність «креольській» моделі пам'яті. Не дивно, що без автентичного насичення козацькі постаті, символи, місця та знаки почали перетворюватися на прості симулякри, модні назви, які прикладалися до будь-яких подій, явищ, артефактів (сосиски «Козацькі»).

Упорядкований ще за радянських часів козацький меморіальний ландшафт зазнав суттєвих переозначень за каденції В. Ющенко (2005–2010). Під час цієї, уже четвертої, хвили увічнення пам'яті про козацтво старі пам'ятки набули нового «державницького» наповнення — утвердження суверенної української козацької держави в геополітичному контексті Центрально-Східної Європи другої половини XVII — початку XVIII ст. Скажімо, у національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині першочергово відновили цитадель Батуринської фортеці, Гетьманський палац, Гетьманську скарбницю, а також спорудили у 2008 році меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії. Таким чином, пам'ять про козацтво остаточно набула свого *raison d'être* в меморіальному просторі вітчизняної культури. Не змінюючи модерної суті цього ландшафту, вона спромоглася розширити хронологічні, інституціональні, соціальні обрії його первинного «ядра» до прийняттого для незалежної національної держави масштабу.

Щоправда, через фактичне самоусування численних козацьких формувань від участі у війні на Сході України нині шанування козацтва відсувається на задній план порівняно з новітніми меморіальними практиками 2014–2017 рр. Найбільш відомі сучасні приклади використання показаченої пам'яті — проголошення популярного свята Покрови Пресвятої Богородиці та одночасно Дня українського козацтва (14 жовтня) державним святом і неробочим днем — Днем захисника

України, перейменування 72 окремої механізованої Красноградсько-Київської бригади на 72 омбр імені Чорних Запорозців (на честь військового формування УНР, яке наслідувало козацькі традиції), встановлення пам'ятника кошовому отаманові Війська Запорізького І. Сірку в Харкові.

Невіддільною складовою частиною вітчизняного меморіального ландшафту дотепер залишається «радянська». Нині вона зазнає найсуттєвіших трансформацій, які загалом відтісняють її на периферію культурної пам'яті України. Однак слід зауважити, що зазначені процеси по-різному відбуваються в різних нашаруваннях «радянської» меморіальної спадщини. Чи не найбільша її частина — не музеї Великої Вітчизняної війни, а меморіали на честь загиблих воїнів. Офіційно, станом на 1 жовтня 1947 року, в Українській РСР було впорядковано 31688 братських, 64670 одноосібних поховань радянських воїнів, споруджено 2613 пам'ятників, 9861 надгробок, встановлено 52549 могильних знаків. На нашу думку, маємо справу з описаною ще З. Фройдом у лекціях із психоаналізу *символізацією спогадів* про невротичні події в матеріальних, наприклад, архітектурних пам'ятках. У цьому разі симптоматичною буде не стільки сама пам'ятка, скільки її хворобливе вшанування поза первинним приводом спорудження (Фрейд, 1910). Уперше такий підхід, як довів німецький дослідник Р. Козелек, випробувано після Першої світової війни. Спорудження могил Невідомого солдата та впровадження комплексу пов'язаних із ними церемоній зробили їх не стільки місцем поховання та індивідуальної скорботи, скільки способом спокутування провини за мільйони загиблих у Великій війні (нечувані цифри для європейського суспільства 1914–1918 років), яких реінтерпретували як своєрідну «будівельну жертву» для міцної національно-державної єдності в майбутньому (Козеллек, 2004,

с. 20–21). Натомість у Радянському Союзі вшанування таких меморіалів, сконцентроване навколо Дня Перемоги — 9 травня, стало засобом підкреслення цілковитої виправданості таких жертв. Більше того, урочистість і «переможність» ритуалів його святкування (наприклад, військових парадів) робили це свято чи не найефективнішим способом компенсації травм минулого.

Незалежна Україна вповні успадкувала цю радянську традицію. Підраховано, що Перемога (з великої літери) у Великій Вітчизняній війні згадується в документах за роки незалежності більше 200 разів — частіше за будь-яку іншу подію. Кількість таких документів виявилася у 4–5 разів більшою, ніж документів, пов'язаних з тематикою Голодомору (Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні, 2017, с. 241).

Обережні, половинчасті кроки на шляху зміни цього наративу — як-от будівництво православних капличок на присвячених ВВВ меморіалах (меморіальний комплекс «Висота Конєва» під Харковом) сусідили з помітним збільшенням питомої ваги відзначення подій «Великої Вітчизняної війни» у святковому циклі 2010–2013 рр., їх синхронізацією з нормативно-правовим полем і комеморативними практиками РФ. Повноцінне повернення меморіалів загиблим у Другій світовій війні до їх автентичного призначення як місць поховань конкретних людей сталося лише після офіційного переозначення президентським указом та окремим Законом України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945» свята Перемоги на День пам'яті та примирення у 2015 році та поновлення відзначення 22 червня як Дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війн. При цьому деякі традиційно пов'язані з увічненням подій Другої світової війни меморіальні

практики (демонстрація художніх фільмів, святкові концерти, зустрічі з ветеранами, покладання квітів) та музейні заклади (меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні») продовжують функціонувати за інерційними схемами. Ми допускаємо, що своєрідна консервація частини радянського нашарування в меморіальному просторі української культури є доречною як вагомий аргумент у гібридній війні про відсутність в Україні «фашизму».

Значно помітнішим є демонтаж пам'ятних місць, пов'язаних із комуністичним режимом. Слід нагадати, що явище «декомунізації» — не прямий наслідок ухвалення відповідних законів у травні 2015 року. Насправді, покволом воно відбувалося впродовж усього періоду незалежності, являючи собою щось середнє між «ресовєтизацією» за білорусько-придністровськими зразками і радикальною «дєсовєтизацією» за литовсько-польськими моделями. Наприклад, за підрахунками фахівців Українського інституту національної пам'яті, з 5 тис. пам'ятників Леніну в Україні на початку 1990-х рр. до осені 2013-го року було повалено понад 3200 монументів, перейменовано деякі населені пункти, змінено значну кількість інших топонімів.

Поточна політика декомунізації за своїм розмахом, безумовно, є наймасштабнішим меморіальним заходом періоду незалежності, адже перейменуванню підлягало більше 3% від загальної кількості населених пунктів. Згідно з відомостями Українського інституту національної пам'яті, станом на грудень 2016 року: змінено назви 25 районів і 987 населених пунктів; перейменовано 51 493 вулиці, провулки, площі й інші об'єкти топоніміки; демонтовано 2389 пам'ятників і пам'ятних знаків, із них Володимиру Леніну — 1320 (Українській інститут національної пам'яті. Декомунізація, 2017). Цікаво, що фік-

суються випадки, коли монументи героям російсько-української війни замінюють комуністичні меморіали. Таким чином, як і у випадку з київським Майданом, уміло використовується усталеність саме «місця пам'яті», а не архітектурної споруди.

За даними детального дослідження соціологічної групи «Рейтинг», восени 2016 року різні аспекти декомунізації підтримували лише від 35 до 48% громадян (Соціологічна група «Рейтинг». Ставлення до окремих особистостей і процесу декомунізації в Україні, 2016). Спротив декомунізації зі сторони «креольських» еліт і суспільних верств значною мірою спричиняється неспроможністю України за всі роки незалежності протиставити «радянському» більші соціально-економічні, культурні, зовнішньополітичні та іміджеві здобутки. До речі, подібну ситуацію дослідники спостерігають і на теренах центральноєвропейських країн із комуністичним минулим. Наприклад, парк-музей меморіальних конструктив комуністичного режиму в Будапешті давно перетворився на кітчевий «Leninland» або «Commie World» для іноземних туристів, оскільки самі угорці, попри події 1956 року, дотепер не вважають цей режим надто тоталітарним і репресивним щодо них (Надкарни, 2014). Унікальність політики декомунізації полягає в тому, що *на державному рівні здійснюється діяльність, яка є предметом не суспільного компромісу, а суто національного інтересу*, підтримуваного меншістю громадського загалу та політичного класу. Саме завдяки їй, у перспективі нищиться «тверда пам'ять» про спільне російсько-українське минуле, яке могло би завадити національній самоідентифікації наступних поколінь.

Ніби осторонь меморіальних мейнстримів перебувають історичні та історико-краєзнавчі музеї місцевого значення. Початок цієї тенденції пов'язуємо з масовим радянським істо-

рико-краєзнавчим рухом, очолюваним УТОПІК (Українське товариство охорони пам'яток історії та культури), коли, наприклад, у підготовці багатотомної «Історії міст та сіл Української РСР» узяли участь понад 100 тис. авторів. Її перебіг упродовж останніх двох десятиліть часто трактується з протилежних позицій. Ідеться або про вияв прихованого опору своєрідній меморіальній «гойдалці», коли через зміни політичної кон'юнктури декілька разів мінялися місцями контрарні за змістом «офіційна» й «опозиційна» пам'яті, або про усвідомлену маргіналізацію «офіційною» пам'яттю альтернативних їй моделей і політик. Той факт, що кількість регіональних меморіальних установ уже за радянської доби переважала (і продовжує переважати) загальноукраїнські музеї, вповні узгоджується також із локалізованістю української ідентичності, навіть останніх років, про яку йшлося в другому розділі.

Проте слід звернути увагу на крайню неоднорідність історико-краєзнавчого сегмента вітчизняного меморіального простору, який поєднує якісно різні меморіали: корпоративні (народний музей історії локомотивного депо станції Микитівка Донецької залізниці), літературно-мистецькі та загальнокультурні (музей однієї вулиці — Андріївського узвозу) і, лише зрештою, суто місцеві (музей історії Онуфріївського району, музей історії с. Захарівка). Подібною є ситуація з міською вуличною скульптурою, де кумедні, казкові, літературно-кінематографічні, комерційно-кітчеві монументи сусідять із пам'ятками громадянського спрямування. Наприклад, К. Реуцький у Києві спроектував новий сквер на перехресті вулиць Олеса Гончара і Великої Житомирської, прикрасивши його скульптурами різних птахів, які вособлюють різні групи київської інтелігенції.

У такому висвітленні значна частина історико-краєзнавчого нашарування українського меморіального ландшафту

(особливо міського) зміщується з його манівців до центру і має репрезентувати новий, громадянський, а не етнонаціональний модус ідентичності. Давно вже засвоєний країнами Західної Європи й природно актуалізований в українському багатокладному суспільстві, прийнятний для багатьох російськомовних українців, цей модус може плідно працювати. Натомість, як видається, етнонаціональний модус культурної пам'яті України починає відчувати тим більший брак нових меморіальних символів (дат, подій, персоналій), чим швидше перед впливом зовнішніх мілітарних викликів застарівають успадковані «советські» меморіальні традиції. Найпроблемнішим для у цьому напрямі може стати зловживання стратегіями реапропріації замість інтерпретації, про які йшлося у другому розділі.

Зазначимо принагідно, що вкрай актуальним для подальших доцентрових трансформацій меморіального простору України вважаємо пошук нових форм його репрезентації. Останнє завдання є тим більше актуальним, що «централізація» культурної пам'яті України віддзеркалює лише класичний модерний шлях, який, зрозуміло, слід пройти, але на якому не варто зупинятися. У цьому контексті найпринагіднішими виявляються комеморативні практики, дотичні до медіатизації сучасної культури. Це можуть бути кінопокази у Національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», облаштування там «Народного меморіалу», де кожен охочий може залишити згадку про родичів, котрі стали жертвами тоталітарних режимів; нічні екскурсії на Личаківському цвинтарі, коли ефекти кольорового світла на витончених формах мистецьких творів різних століть у поєднанні з нічною темрявою справляють особливе враження і викликають захоплення історією цього унікального некрополя, або асоціювання захисників Донецького аеропорту з «кіборгами».

Не менш дієвою може виявитися і «візуалізація деконструктивного». В умовах постійного збільшення «трешу» у медійному (передусім, новинному) контенті, вона розрахована на суто емоційну реакцію в інертному соціумі, котра має спонукати його до разових актів суспільно відповідальної поведінки. За нашими спостереженнями, найактивніше цю стратегію застосовувала волонтерська група «Повернись живим» (facebook.com/groups/backandalive). Постійно публікуючи фотографії про складність ситуації в зоні АТО і жахливі наслідки бойових дій, вона спромоглася зібрати доволі значну суму — понад 100 млн — благодійних внесків.

У підсумку можна стверджувати: попри поверхневу уривчастість функціонування меморіального простору української культури у ХІХ — на початку ХХІ ст., відбувається його поступова консолідація, перехід від механічного поєднання різних хронологічних нашарувань до певним чином структурованої системи. Головною складовою культурної пам'яті України є комплекс «місць пам'яті», який включає меморіали суспільно-політичних і культурних діячів та численні пам'ятки, присвячені козацтву. Усі вони відсилають до державної самостійності та свободолюбності України від раннього Нового часу. Поки що проблемним (хоча би через надмірну недавність і контрарність з пам'яттю сусідніх народів) є осучаснення цього ядра долученням до нього героїв та організацій боротьби за незалежність України у ХХ–ХХІ ст. Натомість донедавна найпоширеніший радянський сегмент зазнає розчленування, його суто «комуністична» частина ліквідується, а частина, присвячена увічненню пам'яті подій Другої світової війни, зміщується на периферію українського меморіального ландшафту.

Прискорення трансформації меморіального простору України здійснюється завдяки проведенню загальнодержав-

них меморіальних компаній, кількість, системність і масштабність яких у період незалежності невідмінно збільшуються. У 2000-х рр. налічуємо чотири такі компанії, пов'язані з Голодомором, декомунізацією, Революцією Гідності та російсько-українською війною, героїзацією борців за незалежність України проти єдиної загальнодержавної компанії середини 1990–2000-х рр., присвяченої козацтву. Останні три компанії припадають на 2014–2017 рр. і різко контрастують із ситуацією меморіального палімпсесту 2010-х рр. Даний тренд корелює з набуттям україноцентричності мовно-медійним простором.

Функціонування меморіального ландшафту в сучасній українській культурі стикатиметься зі значними ризиками. Головні з них полягають у недостатній згуртованості суспільства навколо власного меморіального «ядра» через його етноцентричну спрямованість. Остання проблема є похідною від вищерозглянутої різномірності сучасної української ідентичності, укоріненої в питомій багатокладності вітчизняної культури. Вона може бути вирішена разом із імплементацією до нині домінуючої «націєцентричної» моделі пам'яті громадянських, гуманістичних змістів та пошуком більш сучасних форм її репрезентації. У свою чергу, гомогенізація меморіального простору має сприяти консолідації сучасної української ідентичності.

У прикінцевому результаті, «кінець» меморіального палімпсеста — важливий модернізаційний поштовх. Він впливатиме на розвиток української культури й у подальшому, навіть незалежно від успіхів реформування країни в інших сферах, хоча і його доцентровий вектор, і етноцентричний зміст, і заполітизовані засади реалізації виглядають типово модерними.

3.2 «Рухливе пограниччя» Харківщини в контексті гібридної війни

Із часом стає дедалі зрозумілішим, що пограничність української культури як такої співіснує з великою кількістю «погранич» і на заході, і на сході, і на півдні країни. Кожне з них має власний своєрідний ціннісно-смысловий код й особливу ідентифікаційну матрицю з доволі інверсованими уявленнями про «своїх» та «чужих», які часто підкріплюються значними матеріальними ресурсами. На їх основі встановлюється доволі широкий спектр уявлень про можливі взаємодії з уявним Центром: закритого кордону, «останнього рубежу», «бастіону»; провінційно-периферійної «околиці»; «воріт» в інші соціокультурні світи; «острівця світла» в межах опозиції «свій–чужий» (Кривицька, 2016, с. 310). Саме останній тип запанував на Донбасі. Згідно з опитуванням компанії GfK Ukraine влітку 2017 року, Україна йде неправильним шляхом для 44% мешканців Хмельницького, 58% мешканців Дніпра та 77% мешканців прифронтового Маріуполя (GfK Ukraine. Всеукраїнське опитування громадської думки, 2017). Як зазначалося в підрозділі 2.2, сталося це більшою мірою внаслідок прямого зовнішнього втручання, а меншою — через абсолютизацію локальності тамтешньої ідентичності, для якої саме належність до відповідної території стала провідним демаркаційним чинником.

Предметом розгляду стан справ на Харківщині обрано тому, що її цілкомірно правомірно слід сприймати як «третій воюючий регіон». Недарма його не радять відвідувати своїм громадянам уряди деяких країн. На нашу думку, саме через пристрасті навколо демонтажу пам'ятника Леніну в центрі Харкова розпочалася наприкінці лютого 2014 року «русская весна» і після знесення цього монумента наприкінці вересня

2014 року вона завершилась як масовий рух. Цікаво, що її перебіг на Харківщині виявився достатньо відмінним від її перебігу в інших місцях Слобожанщини, зайнявши щось посереднє між більшою радикальністю подій на Донеччині та Луганщині та повною їх відсутністю на Сумщині. Це, на нашу думку, демонструє подрібненість і множинність українських погранич і пояснює переважаючі універсалістських трендів і унітарних настроїв в Україні.

Найявна наукова література завдяки працям Д. Багалія, О. Епштейна, І. Лаврентьєва, Т. Коломієць, Л. Мачуліна, Д. Міллера, О. Лейбфрейда, Ю. Полякова, С. Посохова, Ю. Шкодовського та багатьох інших доволі детально та різноаспектно відтворила історію Харкова від давнини до початку XXI ст., однак через відсутність самої проблеми зосередила увагу на урбаністичній трансформації Харкова «від фортеці до столиці».

Серед узагальнюючих праць про українське пограниччя першою слід назвати монографію Л. Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст». У ній авторка у рамках світового мейнстриму, зумовленого процесами глобалізації й геополітичного перерозподілу після краху двополюсного світу та загострення «конфлікту цивілізацій», спробувала «подивитися на регіони України не лише як на об'єкти сторонніх впливів, а й як на суб'єкти регіонального самовизначення». Вона дійшла висновку, що на противагу позірній радянській одноманітності в Україні 2000-х рр. регіональна ідентичність перетворилася «на дієвий чинник впливу на всю сферу територіально-географічного, соціально-економічного й етнокультурного буття». Причому, «регіональна самосвідомість більш виразно виявляє себе «на флангах», у зонах прикордоння» (Нагорна, 2008, с. 8, 295–296).

Серед дотичних до теми публікацій 2010-х рр. — праці Я. Верменича, В. Євтуха та В. Кравченка, присвячені специфіці самоідентифікації в західному (Карпатський регіон) та Східному (Харківська область, Донбас) лімотрофах (Веремич, 2015; Євтух, 2015; Кравченко, 2010). Зокрема В. Кравченко звернув увагу, передусім, на притаманну Харківщині множинність ідентичностей, які взаємно послаблюють одна одну, а не конкурують із ідентичністю уявного Центру. Беззаперечно цікавим є проект ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, присвячений дослідженню різноманіття «політичних ідентичностей» великих українських міст — Донецька, Одеси, Черновців (Бевз, 2016; Кармазіна, 2016; Ротар, 2016).

Поверхнево антиукраїнське збурення Харкова 2014 року та його пізнішу не надто проукраїнську позицію найчастіше пов'язують з успішним проведенням Росією інформаційної війни. Соціологічні опитування підтверджують, що найуразливішими для пропаганди виявилися не гендерні, вікові, освітні групи, а саме територіальні громади. Індекс її результативності в лютому 2015 року виявився найбільшим у Харківській і Одеській областях, а також на Донбасі. У цих регіонах він сягнув 43–50%, у 4 рази перевищивши показники Західного регіону (КМІС. Індекс результативності російської пропаганди, 2015). Водночас, у контексті розглядуваної проблеми слід зазначити два моменти. По-перше, центральна влада жорсткіше контролює теле- і радіофір Харкова, ніж в інших вразливих областях. Крім того, на ефективності інформаційної війни на Харківщині не могло не позначитися помітне зменшення довіри до російських ЗМІ. Після відімкнення російських ЗМІ ще навесні 2014 року прийом передач з Росії можливий тільки в прикордонних місцевостях і через супутникові антени. За результатами детального медіа-опитування

2015 року, лише 9% жителів Харківської області дивляться російське телебачення, 5% — читають російську пресу, 3% — слухають радіо. Джерелами проросійських матеріалів залишаються Інтернет (37%) та дуже поширений у регіоні часопис «Вісті» (38%). По-друге, жителі Харківської області демонструють 85–100% користування загальнонаціональними ЗМІ, хоча рівень довіри до них є фактично на третину нижчим порівняно із загальноукраїнськими показниками (Опрос медиа потребителей: Харьковская область, 2015). Нагадаємо, навіть за умови відсутності єдиної державної інформаційної політики і скоординованої контрпропаганди українські олігархічні групи, які володіють найбільшими медіа-активами, практично однаково подають інформацію і про анексію Криму, і про війну на Донбасі. Натомість, одіозна місцева влада (із величезним успіхом, визнаємо) зосереджує увагу виключно на формуванні власного позитивного іміджу (Кабачний, 2016), воліючи зовсім не втручатися у «велику політику», аби вчасно перейти на сторону переможця. Це надає «вікно можливостей» для трансляції проукраїнської позиції місцевими ЗМІ.

З огляду на сказане, пропонуємо пояснення особливостям суспільної свідомості харків'ян пошукати в специфіці тривалої соціокультурної еволюції Харкова (міста, де мешкає і працює більша половина цілої області) XIX–XX ст.

Динамічні соціокультурні процеси на Харківщині розпочалися від XIX ст., коли місто остаточно втратило статус військової фортеці й почало розвиватися як торговельно-ремісницький центр, зберігаючи адміністративні функції як губернської столиці. Таким чином Харків здобув перевагу над величезною кількістю інших міст, які виникали на півдні тодішньої Російської імперії, на території, приєднаних уна-

слідок успішних русько-турецьких війн і остаточної ліквідації козацької напівдержавності.

На той час, як зазначає Д. Багалій, Харків являв собою типово «малоруське» місто, населення якого здебільшого зберігало одяг, мову та звичаї своїх українських предків (Багалей, Миллер, 1993, т. 2, с. 130), адже поселення було засноване в середині XVII ст. переселенцями з Київської, Волинської та Подільської губерній, почасти й «Левобережної Малоросії», Чернігівської та Полтавської губерній (Багалей, Миллер, 1993, т. 1, с. 53).

Саме на цьому соціокультурному тлі став можливим феномен «Харківських Афінів», першого осередку національного Відродження в Україні. Однак дотепер ніхто не звертав увагу на те, що переміщення центру цього Відродження зі сходу на захід, з подальшою радикалізацією, переходом від культурно-просвітницької стадії до політичної, збіглося з початком активного урбаністичного поступу Харкова від другої чверті XIX ст. Унаслідок цих процесів межі міста та його територія швидко збільшувалися. Змінювався етнічний і соціальний склад населення, приріст якого забезпечували вихідці з великоруських губерній. Особливо велелюдним цей потік став після «воли», скасування кріпацтва в Російській імперії. Дійсно, тільки за 1880–1900-і рр. населення Харкова подвоїлося, сягнувши майже 200 тис. мешканців, тобто за 20 років воно зросло більше, ніж за попередні 80. Подібними темпами населення продовжувало збільшуватися в 1900–1917 рр. — до майже 400 тис., при цьому середньорічний приріст виявився нижчим, ніж більшості великих російських і українських міст.

Ще в середині XIX ст. Д. Багалій виокремлював особливий тип «харківця», «щось середнє між малоросом і великоросом» (Багалей, Миллер, 1993, т. 2, с. 131). 1897 року Всеросій-

ський перепис населення зафіксував, що 63,17% тодішніх харків'ян — росіяни, а українців — 25,92%. Причому, сам Багалій мав «повну підставу» підозрювати, що значна кількість мешканців Харкова соромилася свого «хохлацького походження» й зреклася його саме під час перепису. Аналогічне етнічне співвідношення спостерігалось серед населення інших великих міст в українських губерніях Російської імперії (Києві, Одесі, Катеринославі).

Важливо підкреслити, що зазначені процеси супроводжувалися формуванням особливої харківської міської субкультури, яка охоплювала широкі кола городян і всіляко презентувала себе як «наче столична».

Ще на початку XIX ст. Харків із десятима тисячами мешканців став одним із небагатьох міст Російської імперії, в якому було відкрито університет. Подія відбулася завдяки тому, що тільки місцеве дворянство збило для цього понад 400 тис. крб — більшу частину необхідної суми. Саме цей акт і задав той завеликий масштаб, який міська харківська субкультура намагалася дотримувати й у подальшому. У 1820–1840-х рр. зусиллями головно купецтва у Харкові спорудили майже 90 метрову дзвіницю Успенського собору, що залишається другою за висотою в Україні після Лаврської дзвіниці в Києві й може претендувати на гідне місце в переліку найвищих православних храмів і дзвіниць (Wikipedia. Список самых высоких православных храмов и колоколен, 2017).

Орієнтація на великий масштаб доповнювалася в Харкові потягом до зовнішнього блиску та розкошів. Це ставало можливим завдяки чотирьом великим місцевим ярмаркам і постійно діючим торговельним шляхам. Як писав сучасник, «торговля в Харькове производится во всякое время золотыми и серебряными изделиями, галантерейными, шелковыми, бу-

мажними, полотняними, фарфоровими, хрустальними, медними, залізними і другими товарами: книгами, картинами, сукном, мебелю, музикальними інструментами, дамськими уборами, чем всем гостиний двор и магазини довольствуют все соседние губернии» (Квітка, 2006, с. 14).

Усі ці зовнішні розкоші в I пол. XIX ст. сусідили з пилом і багною, настільки сильною, що дощової осені учням оголошували на 2–2,5 місяці спеціальні канікули, адже в усьому місті тільки площа перед поштовою конторою була замощена камінням. За винятком центру, місто було забудоване одноповерховими дерев'яними, глинобитними будиночками (Шкодовський, Лаврентьев, Лейбфрейд, Полякова, 2002, с. 29). Понад 90% одноповерхових будівель налічувалося в Харкові, навіть, за переписом 1926 року. Пилюку в Харкові здолали тільки в міжвоєнний період 1920–1940-і рр., збільшивши площі зелених насаджень у десятки разів, а по-справжньому багатопверховим Харків став лише після масової житлової забудови 1960–1980-х рр.

Прискорення темпів урбанізації в 1890–1910-х рр., відкриття великих промислових підприємств, активна участь робітників у революційних подіях 1900-х рр. (робочі маніфестації тоді збирали більше учасників, ніж акції «російської весни», при загальному міському населенні всемеро меншому за сучасне), утім, не змінили соціального складу населення міста. Наприкінці XIX ст. торгівля, ремесла, прислуга забезпечували зайнятість не менше третини населення, у перше десятиліття XX ст. питома вага міських верств сягала 40% (История города Харькова XX ст., 2004, с. 11). Саме ці верстви були основною аудиторією численних розважальних закладів популярного на той час кафешантаного типу — таких як «Малий театр», знову-таки, найбільший на Півдні Росії, або «цирк Я. Нікітіна»

із залогом на кілька тисяч місць. У цій популярній культурі, нехай опосередковано, відчувався присмак російськості, як-от на естраді, де панував т. зв. циганський романс, який був ближчим не до автентичного табірної фольклору, а до російської міської любовної пісні. Авжеж, саме через обидві імперські столиці світові культурні новинки від XIX ст. досягали харківських споживачів. В означену добу місто стало одним із центрів російського футуризму, в ньому працювало багато відомих у майбутньому митців Росії — скажімо, О. Аверченко (Коломієць, Ярмаиш, 2003, с. 108).

Порівняно з розквітом ранньої масової культури національний рух у колишніх українських Афінах занепав. Хоча тривала науково-дослідна діяльність Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, мали місце видання літератури українською мовою, постановка п'єс українських драматургів народною мовою на сцені Народного дому, виконання українських народних пісень та творів українських композиторів під час музичних антрактів у народних читальнях, декламування віршів в українському відділенні ім. Тараса Шевченка в першій безплатній народній бібліотеці, вивчення українського національного орнаменту в художній школі В. Й. Бородавського тощо (Коломієць, Ярмаиш, 2003, с. 80 та ін.).

У 1920-х рр. Харків, тодішня столиця Радянської України, вдруге у своїй історії став центром національного руху — «Розстріляного Відродження». При цьому перепис 1926 року чітко зафіксував, що серед населення міста переважають за етнічним складом уже українці — 38,4% (частка росіян — 37%, євреїв — 19,4%). Ці показники помітно поліпшилися згідно з Всесоюзним переписом 1939 року, який налічував у місті 48,4% українців і 32,9% росіян (Харків. Збірник архівних документів і матеріалів, 2004, с. 270). З нашої точки зору, поя-

нити цю ситуацію можна почасти міграцією до «першої столиці» сільського населення, передусім, з найближчих місць Харківської губернії, майже 80% якого, навіть 1897 року, становили саме українці. Утрата столичного статусу на міграційному прирості населення Харкова не позначилася жодним чином. Його темпи в міжвоєнний період були найбільшими за всю харківську історію, випереджали темпи урбанізації інших великих міст Радянської України. Крім того, у Харківській губернії від дореволюційних часів набули поширення різні народні промисли, які сучасні дослідники почали розглядати як фактор національного відродження. Адже основні заняття визначали специфіку життя, менталітет і систему цінностей майстрів, зацікавлювали українську інтелігенцію, забезпечували сталість етнокультурної традиції (Прилипченко, 2014, с. 11).

Але ось що цікаво. Переважна більшість українців у Харкові 1920-х рр. компактно мешкала на околицях, тримала домашнє господарство, перебувала на службі (История города Харькова XX ст., 2004, с. 242). Тому можна припустити, що в соціокультурному сенсі вона зберігала наступництво із субкультурним типом харківського міщанина, блискуче зображеного в п'єсі Миколи Куліша «Мина Мазайло», завжди готового відцуратися українського походження заради кар'єрного прізвища Мазенін. Очевидно, що цей тип кількісно переважав оспіваний Миколою Хвильовим тип українця як активного «азійського конкістадора».

Увесь повоєнний етнокультурний розвиток Харкова в 1940–1980-і рр. відзначався загальним трендом до русифікації українського населення Харківщини. Щоправда, за переписами 1989 та 2001 років кількісно частка українців серед населення Харкова, порівняно з попереднім періодом, лише незначно коливалася в межах 50%. Однак російську мову визна-

вали за рідну більшість харків'ян — майже дві третини. Зросла й питома вага етнічних росіян — до понад 40%. Наймасовішими каналами такої русифікації слід вважати змішані шлюби (до половини серед тих, які укладали українці) та російськомовність медійного простору (оцінюється у 80–90%), яка зберігалася не тільки в 1990–2000-і рр., ба навіть, у 2014–2017 рр. Загалом, хоча ступінь «проросійськості» міста за 100 років так і не повернувся до індикаторів початку ХХ ст., усе ж таки виявився майже в півтора рази вищим за сучасні загальноукраїнські показники й порівнюваним з показниками конче проблемних Донецької та Луганської областей.

Суттєві обмеження, накладені відомою Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві від середини 1950-і рр., пригальмували харківську тенденцію до великих масштабів, але не подолали її. Саме тому в місті було встановлено найвищий в Україні 20-метровий пам'ятник Леніну. Важливіше, на нашу думку, те, що саме в цей період остаточно відбулася перверсія соціокультурних цінностей, значима в контексті розглядуваної нами проблеми, проте підготовлена всією попередньою соціокультурною еволюцією Харківщини. Для переважної більшості харків'ян найвищої значимості набули патерналістські радянські цінності, правонаступником яких вважає себе Росія. Такі подібні своєю величчю до «великих» харківських масштабів, вони вдало маскували всі інфраструктурні недоліки надто швидко зростаючого міста, його економічну й освітню підпорядкованість визначеним Центром пріоритетам, усунення від прийняття важливих рішень у межах української республіканської периферії. Найактивнішим носієм таких поглядів стала нова інтелігенція, котра працювала в численних наукових і навчальних закладах Харкова, зважаючи на сформовану від дореволюційних часів

мережу (уважається, що кожен сьомий учений України — харків'янин, кожний п'ятий науковий заклад розміщений у Харкові). Значно освіченіша та кваліфікованіша, ніж дореволюційні міські «верстви», вона не надто далеко від них відійшла в субкультурному сенсі — як через властиву будь-якому «інтелігенту» (на відміну від «інтелектуала») підвищену ідеологічну заангажованість, так і через неорганічність, розривчастість трансляції культурної традиції в процесі її формування.

І понині половина жителів Сходу пов'язує своє життя з російськими цінностями, вважає ці цінності прогресивними, протиставляє західним цінностям як занепадаючим. Адже вона здавна споріднилася з ними як невід'ємною складовою соціокультурного ландшафту й економічного простору, тоді як інший, проєвропейський, соціокультурний полюс допоки в Україні є продуктом дуже відносного консенсусу. Для цих людей дотепер домінуючою є російськомовна «радянська версія» харківської історичної ідентичності, яка широко представлена і в сучасних інтернет-репрезентаціях. Вона наголошує, що Харків є великим промисловим, науковим, освітнім і торговим центром, піднесення якого є здебільшого радянським здобутком (Мусієздов, 2009, с. 224). Хоча насправді ця версія є лише вмілою надбудовою над застарілими підходами стику XIX–XX ст. з притаманним їм духом позитивізму.

У період незалежності головним фактором, який перешкодив поверненню Харкова до національних традицій, стала глибока економічна криза. Навіть 2007 року, після семирічного кон'юнктурного зростання, специфічно зорієнтована промисловість Харкова не досягла показників 1990 року. Цю економічну прогалину не змогли компенсувати ані найбільший у Східній Європі торговельний майданчик Барабашово, ані додатковий ресурс під Євро-2012, ані активна присутність харків-

ських еліт (Є. Кушнар'юв) на найвищих рівнях влади в Україні. Як наслідок, населення Харкова за 1991–2015 рр. не тільки зменшилось абсолютно, майже на 150 тис. людей. У його структурі збільшилася частка старших вікових груп, для яких найкращі часи дотепер асоціюються з радянським минулим. Це означає, що Харків виявився неспіввимірним зменшеному масштабу Української держави, на відміну, наприклад, від Києва чи Дніпра, які помітно підвищили свій соціокультурний статус, значно поліпшивши при цьому етнокультурні та мовні пропорції, а тому стали в авангарді війни за незалежність у 2014–2015 рр. З названих причин «українська» версія харківської історії, в якій акцент робиться на «українськості» Харкова від моменту його заснування, важливості ролі міста у розвитку української культури і «української» суспільно-політичної діяльності, значно менше представлена і в Інтернеті (україномовні статті Вікіпедії і сайт voj.kharkov.ua) (Мусієздов, 2009, с. 224). Вона залишається значно менш популярною серед харків'ян, хоча її поділяє більшість сучасних українських істориків, і вона є офіційною для середньої та вищої школи.

Водночас, цінність великих масштабів у свідомості місцевих мешканців стала певною мірою запобіжником проти участі в початковому варіанті проекту Новоросії як конфедерації з «народних республік». У дилемі між «першою столицею України» та «Харківською народною республікою» більшість харків'ян обирала перший варіант. У червні 2015 року, за даними групи «Інформаційний опір», майже дві третини опитаних у тій чи іншій формі надали перевагу збереженню міста і регіону в складі Української держави. «Розмах» питоми харківського ставлення можна побачити наочно — через фактично повну відсутність будь-якої місцевої символіки (на відміну від іншого проблемного мегаполіса — Одеси, де її кіль-

кість одразу кидається в очі). За даними Центру Разумкова, пріоритет загальнодержавної ідентичності підтримували 42% мешканців Харківської, Дніпропетровської та Запорізької областей, що різко контрастує з локальною відчуженістю ідентичності Донбасу.

Таким чином, в історико-культурній ретроспективі Харків і Харківська область не просто підтвердили свій статус *географічного* пограниччя української та російської культур. На нашу думку, це *«рухливе пограниччя»* зі *спотвореними соціокультурними пріоритетами, яке може змістити їх у будь-яку сторону в доволі стислі терміни*. Як засвідчують соціологічні опитування фахівців КМІС, формальне перемир'я та відсутність прямої воєнної агресії РФ протягом 2015–2016 рр. суттєво збільшили чисельність позитивно налаштованих до Росії мешканців Сходу і Півдня країни — фактично до $\frac{2}{3}$ (КМІС. Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України у 2016 році), тоді як у загальнонаціональному масштабі цей показник залишається на історичному мінімумі.

Рух до національної єдності вможливорює наявність великої етнокультурної української периферії не тільки в районах Харківської області, але й сусідніх Сумській і Полтавській областях, багато вихідців з яких працюють чи навчаються саме в Харкові. Крім того, він можливий за умови приходу до місцевої влади групи ефективних, хоча й не надто чесних, проукраїнських «кризових менеджерів». Так відбулося в Дніпрі у 2014 році, де було мобілізовано проукраїнський ресурс проти бажанья значної частини населення та політичних еліт.

При цьому привабливість безмежного «руського миру» не щезла. Тому цілком правомірно протиставляти йому альтернативу Харкова як, навіть, не прикордонних «воріт», а заснова-

ного і розбудовуваного поколіннями українців «глобального міста», з численними навчальними і науковими центрами міжнародного рівня, постійними світовими культурними заходами, мільйонами іноземних туристів, представництвами провідних компаній світу, сучасною, високотехнологічною, сервісною, відкритою економікою.

Проблемність такого підходу унаочнює компаративний аналіз у магістерській роботі Г. Скриннікової візуалізації «місць пам'яті» Харкова і Мюнхена у понад 100 їх фотографій за тегами #kharkiv і #munchen в Instagram. Найчастіше у зображеннях Харкова трапляються знімки Успенського та Благовіщенського соборів, Центрального парку культури, площі Свободи. Перші дві споруди часто потрапляли до об'єктива фотокамер і в XIX ст. у рамках загальних візуальних репрезентацій Харкова як заможного торговельного міста. У Харкові місцями пам'яті для фотографів стали також Харківський театр опери та балету, Дзеркальний струмінь, вулиці з історичними будівлями та ін., але, радше, через свою «фотогенічність», а не меморіальну значущість. Часто фіксуються пам'ятки радянської монументальної архітектури (Держпром, будинок обласної адміністрації в стилі сталінського класицизму, широкі проспекти та ін.), чий зображення є типовими для радянської візуальної репрезентації Харкова як індустріального мегаполіса.

Мюнхен — схожий на Харків за чисельністю населення індустріальний мегаполіс і адміністративний центр, але із значно старовиннішою історією. Мобілографи Мюнхена поважають як історичний вигляд міста, так і його модернову складову, тому фотографії історичних будівель і сучасних об'єктів (передусім, Альянц арени, де часто грає «Баварія») займають приблизно однакові частки. Такі споруди є у Харкові, але їх зображення, які легко знайти за допомогою пошуковика Google, ще

не усталилися в свідомості нового покоління харків'ян разом із новим образом Харкова як відкритого глобального міста.

Таким чином, ідеться про необхідність відповідного логіки сучасного етапу глобалізації — «глокалізації» (глобалізації локального), *релімітації українського пограниччя, стирання його символічних кордонів із внутрішньою Україною на основі відкриття безмежних соціокультурних можливостей в будь-якій точці рідної землі*. Альтернатива, яка можлива лише в умовах поглиблення інтеграції України до європейського та світового соціокультурного простору.

3.3 Українська Національна Помісна Церква: поза межами можливого

В узагальнюючих працях, присвячених трансформаціям українського суспільства за останні дві десятиліття, своєрідним науковим *bon ton* стало обов'язкове висвітлення подій релігійного життя. Релігієзнавча проблематика є предметом уваги А. Арістової, М. Бабія, А. Забіяко, С. Здіорука, Л. Іпатової, С. Головащенко, В. Климова, О. Козловського, А. Колодного, Г. Кулагіної, Н. Мадей, М. Мчедлова, О. Недавньої, П. Павленка, О. Сагана, Л. Филипович, М. Черенкова, Н. Черниш, Ю. Чорноморця, В. Шевченка, П. Яроцького та ін. Серед найбільш фундаментальних праць за темою відзначимо монографію В. Єленського «Релігія після комунізму. Україна в центрально-східноєвропейському контексті» (Єленський, 2002) та колективну працю «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України» (2012), в яких підсумовано основні напрями релігійних змін в Україні періодів 1990-х та 2000-х рр. відповідно.

Проте, на наш погляд, значення цих подій як чинника суспільно-значущих змін і модернізаційних драйверів є доволі

суперечливим і не надто вагомим. Назовні ще до відновлення незалежності в країні розпочався бурхливий релігійний ренесанс, кількість релігійних громад збільшилася від понад 6 тис. 1988 року до понад 34 тис. 2017 року, релігійний спектр значно перевищив 100 сповідань. Питома вага віруючих збільшилася від понад 40% населення на межі 1980–1990-х рр. до понад 70% у середині 2010-х рр. Цей показник є меншим, ніж у сусідній Польщі (понад 90%), але вищим, ніж у Росії (понад 50%). Загалом він відповідає показникам інших європейських країн. 2013–2017 рр. релігійне піднесення набуло нового поштовху через зовнішню агресію, граничне загострення внутрішніх конфліктів і погіршення морально-психологічного клімату в суспільстві, які відновили потребу в компенсаторній функції релігії, сприяли активізації релігійної поведінки: кількість громадян, які відвідують релігійні служби, зібрання, служіння, збільшилася з 49% у 2000 р. до 58% у 2016 р. (Центр Разумкова. Релігія, Церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016, с. 23). Насправді, регулярно (хоча б один раз на тиждень) у церкві молиться хіба що чверть тих, хто вважає себе християнином.

Незважаючи на це, релігія в Україні, як і півтора століття тому (це проникливо помітив М. Костомаров у «Двох руських народностях», відзначаючи відмінності в релігійності українців і росіян), залишається якщо не приватною, то не надто публічно важливою справою. Згідно з даними соціологічних досліджень, хоча Церква стабільно очолює рейтинг народної довіри серед суспільно-політичних інститутів, а 65% опитаних вважають її «одним із важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури», постійно зменшується чисельність тих, хто вважає її важливою у своєму житті (з 63% у 2000 р. до 57% у 2016 р.), дедалі негативнішим стає ставлення

громадян до публічної демонстрації релігійності державними діячами України (2010 р. позитивне ставлення засвідчили 21% опитаних, 2016 р. — 16%), а кількість тих, хто дослухається політичних думок та ідей, що пропагуються в його релігійній організації (4%), узагалі ледве перевищує статистичну похибку (Центр Разумкова. Релігія, Церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016, с. 24–25).

Можна констатувати, що релігійність здебільшого наявна в ідентифікаційних матрицях українців, проте не посідає в них провідних місць. Крім інших причин, історико-культурна розвідка, здійснена нами у розділі 2, дозволяє пояснити цей факт модерністю української ідентичності, підвалини якої формувалися в межах суто світських підходів «від роду до народу» та «військо-народ-держава», які вже на стині XVII–XVIII ст. остаточно відсунули на задній план суто релігійний підхід «Київ — другий Єрусалим». Крім того, творці українського національного проекту XIX–XX ст. з великою пересторогою ставилися до релігії як ресурсу для його реалізації — як через помітні релігійні розбіжності між західною та східною частинами українських земель, так і через близькість тодішнього православ'я до великодержавницької ідеології Російської імперії. Винятком є представники протестантських напрямів (зокрема баптизм, євангелізм та адвентизм). Релігійні маркери в самоусвідомленні їх вірних можуть домінувати, однак, по-перше, історично протестантські організації завжди відзначалися лояльністю до країни свого розташування на противагу нерозбірливій «вселенськості» Римо-Католицької Церкви, а по-друге, кількісно протестанти через посилені вимоги до релігійної активності складають лічені відсотки (до 2%) серед усіх віруючих в Україні, до 70% яких вважають себе «православними».

Слід відзначити, що це явище вписується до нинішньої постсекулярної ситуації кінця ХХ — на початку ХХІ ст., відновлення питомої ваги релігійного чинника в приватному та суспільному житті, яке відбувається у цілому світі у величезному розмаїтті проявів, часто протилежних один одному. Якщо від початку постсекуляризм поширювався через розмивання кордонів між релігійним і світським, автономізацію релігійного досвіду, то в першій чверті ХХІ ст. багато релігієзнавців констатують дедалі активніше «велике повернення» релігії в публічну сферу — ісламський вибух, євангелічне і католицьке піднесення, релігійне пробудження в посткомуністичному світі, Китаї та Індії, наступ релігійного націоналізму й загрозна хвиля релігійно вмотивованого терору (Єленський, 2013). Додамо «симфонію держави і Церкви» як новітню форму державно-релігійних відносин у сучасній Росії, політичний режим якої вітчизняні політологи визначають як неототалітарний (Романюк, 2014). Іноді релігійний ренесанс виявляється поєднанням із рухами, які позиціюють себе як «визвольні». У такому разі релігійний чинник, поряд з мовним та етнічним, починає відігравати провідну роль у самоідентифікації певних спільнот і може мати доволі криваві наслідки (як це відбувалося під час війн на Балканах середини 1990-х рр.).

В Україні відродження релігії теж супроводжувалося розколом у середині православ'я. На разі в країні одночасно діють 5 тільки традиційних і історичних Церков — Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), Римо-Католицька Церква в Україні (РКЦ). З одного боку, це спричиняло

конфлікт релігійних ідентифікацій, які часто стверджували себе за формулою «ми — не вони». Хоча зазначений конфлікт не набув такої гостроти, як подекуди на теренах колишнього СРСР (перша кров на акціях протесту, нагадаємо, вперше за 25 років української незалежності пролилася на вулиці Грушевського в січні 2014 року), доволі наочні «лінії напруження» пролягли між трьома Православними Церквами, а також між Православними Церквами та Греко-Католицькою і Римо-Католицькою Церквами. Не можна не помічати і розбрату між традиційними й історичними Церквами (включаючи Православні, Греко-Католицьку, Римо-Католицьку, а також протестантські деномінації) і нетрадиційними релігійними організаціями. З іншого боку, надмір християнських Церков спонукував до заширокого сприйняття своєї релігійної самототожності (як «православної» чи «християнської»), яке гранично ускладнювало асоціацію з більш конкретним етнонаціональним, мовно-культурним чи політико-громадянським маркером, відтак запобігав переведенню конфлікту із суто релігійного у громадянський.

З точки зору авторів найфундаментальнішого дослідження за темою (Войналович, Єленський, Кирюшко, Кочан, Рубльова, 2012), найпомітніші на вітчизняному релігійному полі традиційні релігії та «національні Церкви» у 2000-х рр. частіше виступали як «об'єкти інструменталізації та маніпуляцій з боку різного роду суспільних і політичних сил для досягнення корпоративних, партикулярних цілей. Тож, за умов перманентної кризи легітимності усіх політико-правових інститутів у країні стабільно висока довіра з боку суспільства до абстрактного інституту Церкви має своїм прямим наслідком високий рівень використання релігії політиками» (с. 264). Дійсно, відкриті зіткнення, захоплення храмів і церковного майна

відбувалися через відкрите патрунування владними структурами окремих конфесій (передусім, УПЦ МП і УПЦ КП). Але у суспільних резонансах навколо таких релігійних подій завжди було чимало позірного «бідкання» їх ображених учасників. Одночасно спостерігався процес *аполітизації релігії*, (само)усунення служителів культу від участі у виборах до центральних і місцевих органів законодавчої влади.

Зауважимо, що в незалежній Україні сформовано доволі сучасну (близьку до американської) модель нейтральних відносин між релігією та державою, яка офіційно: а) рівною мірою ставиться до всіх найпоширеніших конфесій, принципово не визнаючи особливого значення якоїсь з них для загальнонаціональної чи місцевої культури, б) не передбачає жодних спеціальних каналів впливу релігії на державу та суспільство (не опікується проблемою розміщення релігійних символів у публічних місцях, не санкціонує винятки в системі оподаткування, не врегульовує на законодавчому рівні особливості релігійного побуту тощо). У рамках цієї моделі, однієї з найплюралістичніших на теренах Центрально-Східної Європи, жодна із півдесятка християнських Церков була об'єктивно нездатною мобілізувати пріоритетний символічний ресурс у суспільстві.

У релігійно-церковному середовищі у 2013 / 2014–2017 рр., на перший погляд, загострилися такі самі проблеми й унаочнилися такі самі тенденції, що й в інших сферах суспільного буття. Проте в перебігу цих процесів не тільки відобразилися особливості постсекулярної епохи, але намітилися деякі своєрідні вектори.

Передусім, в умовах гібридної війни, одним із фронтів якої є саме світоглядне протистояння, належність до різних Церков почала часто інтерпретуватися в значно загостренішій формі «свій»/ «чужий». Це віддзеркалює об'єктивну ситуацію,

коли етнічні росіяни та російськомовні громадяни, мешканці Півдня, Сходу, Донбасу, Криму надають перевагу УПЦ МП, етнічні українці й україномовні, мешканці Центру та Заходу — УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ відповідно. Хоча, за даними соціологів КМІС, абсолютна більшість вірян обох найбільших православних Церков вважають себе «тільки українцем/українкою» (без поєднання з російською або іншою ідентичністю) — 90% вірян УПЦ КП та 76% УПЦ МП, є суттєві відмінності в поглядах щодо зовнішньої політики. Більшість вірян УПЦ КП сподіваються, що «відносини України з Росією мають бути такими ж, як з іншими» (54%), а більшість вірян УПЦ МП — «Україна та Росія мають бути незалежними, але дружніми державами» (59%). Підтримують приєднання України до Європейського Союзу більшість вірян УПЦ КП (58%) і третина вірян УПЦ МП (33%). Приблизно одна п'ята вірян УПЦ МП (21%) висловилися за приєднання України до Митного союзу — це майже втричі вищий показник, порівняно з вірянами УПЦ КП, для яких аналогічний показник становить 7,5% (КМІС. Релігійна самоідентичність і молитва в Україні, 2016).

При цьому чи не наймасштабніший релігійний захід останніх років — організована УПЦ МП улітку 2016 року Хресна хода із заходу та сходу країни до Києва на честь чергової річниці Хрещення Русі, попри активну медійну підтримку, викликала резонанс, значно менший, ніж сподівалися її організатори, але, як на нас, уповні показовий для демонстрації обмеженості релігійної впливості на суспільне життя України.

Попит на україноцентричні «доцентрові тенденції», який ми простежили в мовно-медійних практиках і прискоренні процесів формування вітчизняної ідентичності, набув у релігійному житті українців форми відновлення руху за єдину Помісну Церкву. Руху не такого вже нового для країни, який уже

встиг відзначитися неодноразовими спробами вирішення цього питання як суто в релігійному середовищі (наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. за участі ієрархів УПЦ КП і УАПЦ), так і за активної участі офіційної влади (у 2007 р. під час візиту Константинопольського Патріарха з нагоди 1020-ї річниці Хрещення Русі).

У православному богослов'ї під Помісною Церквою зазвичай мається на увазі автокефальна, автономна або самоврядна (напіваавтономна) Церква в межах певної території. У суспільно-політичних реаліях останніх років ідеться про об'єднання декількох християнських Церков в Україні в єдину духовну організацію з духовним центром у Києві, а не за кордоном (у Москві чи Константинополі).

На офіційному рівні це питання було порушено після ухвалення Верховною Радою історичного звернення до Вселенського Патріарха із проханням надати автокефалію Православній Церкві в Україні. Порушувалося воно під час зустрічей керівників держави із Константинопольським Патріархом, недвозначно було задекларовано у виступі Президента під час заходів з нагоди Дня хрещення Русі: «Завжди після здобуття незалежності державою починалася дискусія про автокефалію. Так було в Греції, Сербії, Румунії, Болгарії, Грузії, Албанії тощо. Ясно, що ми не будемо байдуже спостерігати за втручанням іншої держави в наші церковні справи, за її спробами використати в своїх інтересах почуття частини українських православних... Слід виходити з давнього канонічного принципу: громадянським та земельним розподілом нехай слідує і розподіл церковних справ» (Виступ Президента під час заходів з нагоди Дня хрещення Київської Русі — України, 2016). Повторення цих тез 2017 року (наприклад, у щорічному посланні до Верховної Ради) можна пояснити не стільки наближенням ювілейної дати

1030-річчя Хрещення Русі, скільки наближенням президентських виборів, де бодай маленький успіх у цьому напрямі може частково компенсувати в очах виборців невдачі в інших.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у липні 2017 року, 37% опитаних підтримують створення єдиної Помісної Церкви в Україні. 18% — проти цієї ініціативи, по 23% заявили, що їм або байдуже це питання, або взагалі не визначилися із відповіддю. У порівнянні із 2014 роком практично не змінилася кількість тих, хто виступає за об'єднання Церков, водночас у півтора рази зменшилася кількість противників цієї ідеї.

Створення Єдиної Помісної Церкви найбільше підтримують у середовищі представників Української Греко-Католицької Церкви (66%) та Української Православної Церкви Київського Патріархату (61%). Натомість серед прихожан Української Православної Церкви (МП) більше противників цієї ідеї (42%), аніж прихильників (23%). Об'єднання Церков має найбільшу підтримку на Заході (61%). У Центрі цю ідею підтримують 40%, на Півдні — 24%, на Сході — лише 11% (Соціологічна група «Рейтинг». Ставлення українців до створення Єдиної Помісної Церкви, 2017):

Відновлення руху за Єдину Помісну Церкву, на наш погляд, стало можливим, крім іншого, завдяки відновленню *політичної суб'єктності* Православних Церков, передусім, Української Греко-Католицької Церкви та Української Православної Церкви Київського Патріархату. УГКЦ активізувало свою діяльність ще в середині 2000-х рр., вочевидь, скориставшись «вікном можливостей» за каденції В. Ющенка. Проте її шлях виявився типово релігійним — шляхом розширення канонічної території. Відродившись у Західній Україні наприкінці 1980-х рр., УГКЦ розширила юрисдикцію Верховного архіє-

пископа та Синоду єпископів на всю Україну, окрім Закарпаття, де Греко-Католицька Церква має автономний статус. У 2004–2005 рр. за тодішнього глави УГКЦ Блаженнішого Любомира (Гузара) осідок Верховного архієпископа Церкви було повернуто зі Львова до Києва. Відтоді Глава УГКЦ має титул «Верховний архієпископ Києво-Галицький». Насправді, активний розвиток УГКЦ на теренах «великої» України не вийшов за межі Заходу країни, де греко-католики у 2000–2017 рр. становили у середньому третину всіх віруючих. Саме там було створено три нові митрополії. Кількість греко-католицьких громад також зросла незначно: на 1 січня 2001 року їх налічувалося 3268, на 1 січня 2017 року — 3890 (+19%). У межах країни за цей час питома вага греко-католиків фактично не змінилася і знаходиться у діапазоні 5,7–7,8%. Соціологи також не констатують збільшення кількості греко-католиків серед віруючих Центру, Півдня, Сходу України (Центр Разумкова. Релігія, Церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016, с. 28). Єдина помітна зміна — поліпшення суспільного ставлення. Якщо 2000 р. до УГКЦ позитивно ставилися 31,4% респондентів, то 2016 р. — 45,2% (с. 34). Це є прикладом зворотного впливу релігійної сфери на світську. Адже, саме активна проукраїнська позиція, якої останні роки дотримувалася ГКЦ, спромоглася частково здолати історико-релігійні міфи про природну ворожнечу між православними та католиками.

Іншим шляхом — шляхом суспільного служіння — пішла УПЦ КП. Серед різноманітних заходів у цій царині, з якими можна ознайомитися на офіційному сайті Церкви (cerkva.info), найвагомішим виявився інститут капеланства. Наразі цей інститут підтримують 67% громадян (у 2010 р. — 56%) — від 87% жителів Заходу до 55% жителів Донбасу і Сходу (с. 25). Ще 2015 року в Міністерстві оборони України було затверджено «Поло-

ження про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». А першим військовим формуванням, де капеланів від початку 2017 року вже офіційно зараховують на штатні посади, стала Національна Гвардія України. Оскільки згідно з «Положенням про службу військового духовенства» було прямо заборонено служіння в НГУ «священників тих релігійних організацій, центри яких знаходяться на території країни-агресора», саме священникам УПЦ КП надали перевагу в заміщенні капеланських посад. При цьому слід усвідомлювати, що інституціоналізація капеланства — це доволі ситуативний крок, спричинений зовнішніми мілітарними загрозами. Насправді, він ближчий до моделі «державної релігії», аніж до нинішніх відносин релігії та держави в Другій Українській республіці. Інших суттєвих елементів моделі «державної релігії», як-от сполучення освіти та релігії, суспільна свідомість українців не сприймала останні 25 років.

Унаслідок активної суспільної діяльності кількість прихильників УПЦ КП відчутно перевищує число вірних УПЦ: серед усіх опитаних Центром Разумкова 2016 року 25% проти 15%, відповідно; серед тих, хто відніс себе до послідовників православ'я, — 38% проти 23%. Є підстави констатувати наявність сталої тенденції: число прихильників УПЦ МП з 2010 р. знижується (у 2010 р. воно становило 24% всіх опитаних, у 2013 — 20%, у 2014 — 17%, наразі — 15%); натомість збільшується кількість прихильників УПЦ КП: порівняно з 2000 р., воно зросло вдвічі — з 12% до 25%. Найбільш помітним це зростання є на Сході країни (з 3% до 19%), у Центрі (з 18% до 35%) та на Заході (з 20% до 36%) (Центр Разумкова. Релігія, Церква, суспільство і держава: два роки після Майдану, 2016, с. 22–23). Останній момент є важливим, адже в соціально-гендерному плані більшість активних віруючих — люди похи-

лого віку, а перевага релігійності жінок над релігійністю чоловіків є чи найзначимішою в Європі. Таким чином через церковне життя відбувається їх долучення до процесів консолідації української нації.

Соціологи вважають, що одним із чинників збільшення кількості вірних УПЦ КП є церковне визначення тих, хто вважав себе «просто православним»: частка таких респондентів зменшилася з 39% у 2000 р. до 21% у 2016 р. (с. 23). Проте можемо навести і власні розрахунки на основі щорічних Звітів про релігійні організації в Україні, за які нині відповідає Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України У період з 1 січня 2001 року по 1 січня 2017 р. кількість громад УПЦ КП зросло на 85% (з 2760 до 5114). Натомість кількість громад вірних УПЦ МП за цей період зросло лише на 38% (з 8953 до 12328). Від початку Революції Гідності УПЦ МП утратила понад 150 громад, а мережа громад УПЦ КП збільшилася майже на 600 (+13%). Предстоятель УПЦ КП має найвищий рейтинг особистісної довіри серед лідерів інших розглянутих Церков.

УПЦ МП продовжує лідирувати в організаційних і матеріальних можливостях. Її публічні заходи завжди велелюдні. Це — спадок Радянського Союзу, де існувала лише одна Православна Церква на чолі з Патріархом Московським. Крім того, УПЦ МП володіє найбільшим символічним ресурсом (храмами, монастирями, святинями). Однак вона безумовно програє в здатності продукувати актуальні меседжі та сенси, оскільки затиснута між необхідністю дотримувати двох протилежних лояльностей — до Московської Патріархії та Української держави і народу.

За нинішньої динаміки наздогнати її УПЦ КП зможе якраз до 50-річчя української незалежності. Щоправда, ситуація

може різко змінитися, якщо Константинопольський Патріарх надасть автокефалію УПЦ КП аби відхопити у Патріарха Московського частину канонічної території. Тоді цілком імовірний сценарій, коли велика частина проукраїнськи орієнтованого кліра УПЦ МП цілком офіційно і масово перейде до нововизнаної Церкви.

На цьому тлі малопомітною залишається діяльність Української Автокефальної Православної Церкви. За останні 18 років кількість її громад зросла дуже незначно — з приблизно 1000 до 1200. Чи не єдиною її перевагою є вищий канонічний статус за рахунок визнання зі сторони Вселенського Константинопольського Патріарха. Спробу своєрідного обміну легітимності та популярності через об'єднання з УПЦ КП було здійснено 2015 року — безрезультатно (так само, як і декілька попередніх разів).

Аналізуючи перспективи руху за Єдину Помісну Церкву, можна констатувати достатньо незвичну для вітчизняних реалій, але типову для постсекулярної епохи ситуацію збігу зацікавленості влади і патріотичної громадськості із постійно зростаючою самостійною активністю християнських Церков. Разом із тим, не можна не пригадати працю І. Франка «Поза межами можливого». Саме так Каменярь оцінював перспективи ідеалу національної самостійності на стині минулого та позаминулого століть. Доводиться висновувати, що ідеал Єдиної Української Православної Церкви знаходиться на початку століття XXI ст. поза межами можливого — як із суто релігійних, так і позарелігійних підстав. Для його реалізації в альтернативних УПЦ МП Церков бракує достатніх організаційно-фінансових ресурсів і можливостей для порозуміння (між православними та греко-католиками, передусім). Нарешті, створення такої Церкви означатиме поступову відмову від усталеної

плюралістичної моделі державно-релігійних відносин на користь моделей «державної Церкви» або «традиційної Церкви», які не сприймалися суспільством усі роки незалежності. Утім, нагадаємо, що вся історія цивілізації — не що інше, як розсування границь неможливого. Тому частковий поступ в цьому напрямі (об'єднання УПЦ КП і УАПЦ, автокефалія УПЦ КП) є цілком імовірним. Крім того, зважимо на той факт, що діяльність зі створення УППЦ (Української Помісної Православної Церкви) — *це не тільки данина триваючої нині хвилі «лагідної українізації», яку ми дуже наочно спостерігали в усіх сферах духовної культури, але спосіб залучення до цих процесів нових соціально-гендерних груп, особливо на Півдні та Сході країни.*

Із соціокультурної точки зору маємо справу з тією ж самою «післяпостмодерністю», яку, втім, складніше помітити, ніж, наприклад, у меморіальних практиках, адже рівень інституціональності релігійної сфери на порядок вищий. Але ж найуспішнішою виявилася саме найпостсекулярніша інституція, яка одночасно розширює свою церковну мережу, збільшує громадянську прихильність і розглядається владою і більшістю експертів як найреальніша основа для створення єдиної Української Національної Помісної Церкви.

ПІСЛЯМОВА

У ХХІ ст. нікого вже не здивувати навздогінною модернізацією, адже коло країн, які до неї долучилися, значно ширше за коло тих країн, які вони воліють наздогнати. Кожній країні на цьому шляху притаманна неповторна «історія успіху» або «профайл невдач».

На наш погляд, унікальність суто української ситуації полягає в дивовижно розтягнутих у часі намаганнях зміститися із напівпериферії (близької чи віддаленої) до центру чергової політичної або економічної світ-системи і таким чином повернути собі становище, яке вона мала на початку своєї історії, перебуваючи у складі Балкансько-Дунайсько-Карпатської зони випереджаючого цивілізаційного розвитку ще за постнеолітичної доби.

Найуспішною виявилася спроба переходу до індустріального, модерного, суспільства, яка, втім, являла собою лише завершення революції Нового часу, започаткованої ще національно-визвольними змаганнями середини ХVІІ ст. Зворотною стороною цього успіху став стагнаційний тренд, у якому країна перебуває останні півстоліття (1960–2010-і рр.).

Безпосереднім наслідком недомодернізованості (водночас важливим гальмівним чинником) модернізаційних трансформацій є «межовість» української культури, її утворення з безлічі різноякісних і різнорівневих елементів і структур в усіх сферах суспільного життя, на межі між одним із «центрів» сучасного світу і його периферією, нарешті, на перетині різновекторних зовнішніх впливів.

У багатоукладній українській культурі 2000-х рр. доіндустріальна, домодерна, (в основному ментальна) спадщина дисгармонувала з переважно індустріальними, модерними, ін-

ститутами в економічній і політичній сферах і постіндустріальними (постмодерними) інформаційно-комунікаційними технологіями й ранньомодерною соціально-гендерною структурою, причому дуже часто давалася взнаки взаємоінерційність складників із різних укладів.

Неможливість ефективного функціонування в таких умовах суспільної моделі Другої Української республіки (1991 — сьогодні), зрештою, призвела до її глибокої системної кризи, поглибленої зовнішньою гібридною агресією Російської Федерації.

Життєво необхідні в таких умовах комплексні структурні реформи, які намагаються проводити у 2014–2017 рр., відзначилися цікавими модернізаційними поворотами, зштовхуванням кількох різноспрямованих трендів. З одного боку, мала місце деіндустріалізація української економіки, паралельно до якої відбувалася архаїзація (ба навіть бруталізація) політичного життя. З іншого боку, в останні три-чотири роки набирає обертів рух до «мережовості», оснований на поглибленні впливу та прискоренні поширення інформаційно-комунікаційних технологій на всі сфери суспільного життя. Найбільший прогрес зафіксовано у сфері електронного урядування, де країна у світових рейтингах посіла чи не найвищі місця (30+ та 60+), порівняно з іншими світовими індексами. Ці успіхи, помножені пришвидшеним розвитком електронної комерції та посиленням впливу незалежних і проукраїнськи налаштованих «акторів» і суспільно-політично зорієнтованих соцмереж (Facebook, Twitter) на медійне середовище та суспільну думку, мають наслідком розширення новітнього постіндустріального укладу в українській культурі.

Перевернутим відображенням вітчизняної багатоукладності є дотепер різнорівнева структура сучасної української

ідентичності, де формальна громадянсько-політична ідентичність, притаманна 70% громадян України, відбиває постмодерний прошарок, фактична, мовно-культурна, (50% мешканців України) — модерний, а реальна, етнонаснажена, (25% українців) — домодерний. Отже, національний чинник виявився нездатним випередити процеси навздогінної модернізації, проте стимулював її поступ у певних сферах культури.

Унаслідок ситуативної консолідації суспільства у 2013 / 2014–2017 рр. стало можливими відновлення процесів *«лагідної українізації»*. У мовно-медійній сфері та сфері духовної культури у цілому вони спрямовані на те, щоби сучасний українець, зберігаючи будь-яке первинне етнонаціональне коріння, мусив ототожнювати себе головно через українську мовно-культурну традицію. Цей гібрид суто етнічної та політичної моделей національної ідентичності є свідченням того, що розширення постіндустріального сегмента набуло нової якості й може бути позначене вже як *«післяпостмодерне»*. Ефективність подальшого духовного розвитку має бути забезпечена переходом *«від політики до культури»*, від прямого державного фінансування до опосередкованого стимулювання створення національного культурного продукту, конкурентоспроможного завдяки своїй масовості, технологічності та видовищності.

Завдяки проведенню загальнодержавних меморіальних компаній, кількість, системність і масштабність яких у період незалежності невпинно зростають, відбувається *«кінець»* меморіального палімпсеста, завершується перехід меморіального простору України від механічного поєднання різних хронологічних нашарувань до певним чином структурованої системи. Це явище впливатиме на розвиток української культури в напрямі її гомогенізації, адже і його доцентровий вектор, і

етноцентричний зміст, і заполітизовані засади реалізації виглядають типово модерними.

Змішані тренди можна спостерігати в підходах до численних українських погранич, особливо на Сході країни. На прикладі Харківщини було підтверджено, що ці території відзначаються перверсованістю та підвищеною рухливістю ціннісно-аксіологічних та ідентифікаційних координат, тому актуалізується необхідність в їх *релімітації* — стирання символічних кордонів з уявним центром через відкриття необмежених соціокультурних можливостей для самореалізації в будь-якій точці рідної землі.

У сфері релігійного життя найуспішнішим суб'єктом виявилася Українська Православна Церква Київського Патріархату, яка у своїй діяльності зробила типовий для постсекулярної епохи акцент на спільному служінні (наприклад, через рекрутинг капеланів до ЗСУ та НГУ). Її діяльність сприяє залученню до національної консолідації нових соціально-гендерних груп (релігійних жінок похилого віку), особливо на Півдні та Сході країни. Нині вона претендує на роль основи для створення єдиної Помісної Української Національної Церкви, хоча імовірно уявляється лише часткова реалізація цієї ідеї.

Узагальнення наведених тенденцій дозволяє дійти прикінцевого висновку про те, що із культурологічної точки зору зміст модернізаційних перетворень української культури впродовж I чверті XXI ст. зводиться до її демодернізації, зменшення питомої ваги модерних компонентів, які слугували нехай застарілим, проте стабільним підмурівком. Вони заміщуються, особливо активно у 2013/2014–2017 рр., не тільки післяпостмодерними, але й домодерними складниками, утворюючи можливо сучаснішу, але водночас менш стійку пропорцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Антонович, Д. (1998.) *Українська культура*. Мюнхен: УВУ, 1988.
- Ассман, Я. (2004). *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славян. культуры.
- Багалеј, Д., & Миллер, Д. (1993). *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография* (Т. 1: XVII–XVIII вв). Харьков: Изд-во: «Харьков».
- Багалеј, Д., & Миллер, Д. (1993). *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография* (Т. 2: XIX — начало XX в.). Харьков: Изд-во: «Харьков».
- Бевз, Т. А. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси*. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Белей, Л. (2016). *Українська мова в Інтернеті — торгівля, розваги, нерухомість — тут все російською*. Відновлено з http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/73060/Ukrajinska_mova_v_interneti_Torgivla_neruhomist_rozvagy?a_offset.
- Бжезинський, З. (2000). *Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи*. Львів: Івано-Франківськ: Аілея-НВ.
- Борисова, О. В. (2017). *Соціальна антропологія : підруч. для вищ. навч. закл.* Київ: Кондор-Видавництво.
- Бреский, О., & Бреская, О. (2008). *От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа»*. Вильнюс: ЕГУ.

- Буряк, В. (2014). *Тенденции на рынке ЕСМ в 2014 году. Прогноз на 2015 год — пресс-релиз*. Відновлено з <http://itexpert.org.ua/rubrikator/item/40599-tendentsii-na-rynke-esm-v-2014-godu-prognoz-na-2015-god-press-reliz.html>.
- Валлерстайн, И. (2001). *Анализ мировых систем и ситуации в современном мире*. Санкт-Петербург: Универ. книга.
- Васильев, А. (2012). Memory studies: Единство парадигмы — многообразие объектов. *Новое литературное обозрение*, 5 (117). Відновлено з <http://www.nlobooks.ru/node/2640>.
- Васильев, М. (2016). *Современные медиа технологии на службе международного терроризма?* Відновлено з <https://www.geopolitica.ru/article/sovremennye-media-tehnologii-na-sluzhbe-mezhdunarodnogo-terrorizma>.
- Верменич, Я. В. (2015). *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Вілсон, Е. (2004). *Українці: несподівана нація = The Ukrainians Unexpected Nation*. Київ: К.І.С.
- Віннічук, Ю., & Казанцев, Д. (2016). *Герої бізнесу. Антон Мартинов: українці не просто стали менше фінансувати агресора, вони дали поштовх для розвитку української книги*. Відновлено з http://biz.censor.net.ua/resonance/11585/gero_bznesu_anton_martinov_ukrants_ne_prosto_stali_menshe_fnansuvati_agresora_voni_dali_poshtovh_dlya.
- Войналович, В., Єленський, В., Кирюшко, М., Кочан, Н., & Рубльова, Н. (2012). *Релігійний чинник у процесах націєнта державотворення: досвід сучасної України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Гейц, В., Семиноженко, В., & Кваснюк, Б. (Ред.). (2007). *Стратегічні виклики XXI ст. економіці та суспільству України* (Т. 1: Економіка знань — модернізаційний проект України). Київ: Фенікс.

- Гейц, В., Семиноженко, В., & Кваснюк, Б. (Ред.). (2007). *Стратегічні виклики XXI ст. економіці та суспільству України* (Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки). Київ: Фенікс.
- Гелнер, Е. (2003). *Нації та націоналізм; Націоналізм*. Київ: Таксон.
- Gemius. (2017). *E-commerce в Україні: локальний и иностранный*. Відновлено з <http://www.gemius.com.ua/e-commerce-novosti/e-commerce-v-ukraine-lokalnyj-i-inostrannyj.html>.
- Gemius. (2017). *Популярні сайти Уанету в серпні 2017 року*. Відновлено з <http://www.gemius.com.ua/vse-stati-dlja-cht-enija/populjarni-sajti-uanetu-v-serpni-2017-roku>.
- Gemius. (2015). *Как растет аудитория соцсетей в Украине, России, Турции и других странах (инфографика)*. Відновлено з <http://ain.ua/2015/04/16/575766>.
- GfK Ukraine (2017). *Всеукраїнське опитування громадської думки, GfK Ukraine*. Відновлено з <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/news/nationwide-poll-ukraine-2017>.
- Гнатюк, О. (2005). *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ: Критика.
- Гоголь, Н. В. (1994). Взгляд на составление Малороссии. Гоголь Н. В. *Собрание сочинений: в 9 т.* (Т. 7: Юношеские опыты, с. 152–160). Москва: Рус. книга.
- Горбаненко, С. А., & Пашкевич, Г. О. (2010). *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н.е. — I тис. н.е.)*. Київ: Академперіодика.
- Горбулін, В. П. (Ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: НІСД.
- Горський, В. С., & Кислюк, К. В. (2004). *Історія української філософії: підручник*. Київ: Либідь.

- Gorchenin Institute. (2016). *Общественно-политические настроения населения Украины (часть 2) — исследование*. Відновлено з http://institute.gorshenin.ua/news/1194_obshchestvenno-politicheskie.html.
- Gorchenin Institute. (2017). «Українське суспільство та європейські цінності». *Звіт за результатами соціологічного дослідження*. Відновлено з <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/090/42/5964d944f2d4e.pdf>.
- Gorchenin Institute. (2016). *Общественно-политические настроения населения Украины. Блок 1: Политика, рейтинги*. Відновлено з http://institute.gorshenin.ua/programs/researches/2652_obshchestvennopoliticheskie.html.
- Грабович, Г. (2015). Тарас Шевченко: формування національного поета. *Критика*, Рік XIX, 3–4 (209–210), 2–9.
- Грицак, Я. (2011). *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ: Критика.
- Грушевський, М. С. (2005). «Малі діла». Грушевський М. С. *Твори: у 50 т.* (Т. 2: Суспільно-політичні твори (1894–1907), с. 287–294). Львів: Світ.
- Грушевський, М. С. (1991). *Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн.* (Т. 1: До початку XI віка). Київ: Наук. думка.
- Гусаров, В. (2015). *Гибридные рычаги информационной агрессии России, или Как Украине не проиграть информационную войну?* Відновлено з sprotuv.info/ru/news/kiev/gibridnye-rychagi-informacionnoy-agressii-rossii-ili-kak-ukraine-ne-proigrat.
- Даймонд, Л. (2013). *Демократія в Україні згортається загрозовими темпами*. Відновлено з <http://tyzhden.ua/World/93601>.
- Демчук, Р. В. (2014). *Українська ідентичність у модусі міфологем*. Київ: Стародавній світ.

- Денисенко, Ю. М. (2012). Міфологізація образу України у творчості діячів української діаспори. *Культура України*, 2012, Вип. 39, 33–39.
- Державна служба статистики. Офіційний веб-сайт. (2013). *Товарна структура зовнішньої торгівлі за січень-серпень 2013 року*. Відновлено з http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/zd/tszt/tszt_u/tszt0813_u.htm.
- Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО. (2017). *Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій*. Відновлено з <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodonadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>.
- Детектор медіа. Інститут масової інформації. (2017). *На Півдні і Сході України зменшується використання суто російськомовних медіа*. Відновлено з <http://detector.media/infospace/article/126262/2017-05-23-napivdni-i-skhodi-ukrainizmen-shuetsya-vikoristannya-suto-rosiiskomovnikh-media-imi>.
- Детектор медіа. (2017). *Більшість комунальних підприємств не виконують вимог закону про відкритість публічних коштів — результати моніторингу*. Відновлено з <http://detector.media/infospace/article/130425/2017-09-29-bilshistkomunalnikh-pidприємств-ne-vikonuyut-vimog-zakonu-providkritist-publich-nikh-koshtiv-rezultati-monitoringu>.
- Детектор Медіа. (2017). *Донецька, Харківська, Вінницька, Херсонська ОДА та Херсонська міськрада мають високий рівень інформаційної відкритості — результати моніторингу*. Відновлено з <http://detector.media/infospace/article/130421/2017-09-29-donetska-kharkivska-vinnitska-khersonska-oda-ta-khersonska-miskrada-mayut-visokii-riven-informatsiinoi-vidkritosti-rezultati-monitoringu>.

- Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. (2017). *Отменить блокировку интернет-ресурса Вконтакте*. Відновлено з <https://petition.president.gov.ua/petition/36543>.
- Євтух, В. Б., & Гвоздецька, Б. Г. (2015). *Структурування ідентичностей у пограничному просторі Карпатського регіону*. Київ: ВВ ДДПУ імені І. Франка.
- Єленський, В. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX — початку XXI століття*. Львів: Вид. УКУ, 2013.
- Єленський, В. (2002). *Релігія після комунізму. Україна в центральній- і східноєвропейському контексті*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова.
- Єромолаєв, А. В. (Ред.). (2010). *Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку*. Київ: НІСД.
- Єскельчик, С. (2011). *Історія України. Становлення модерної нації*. Київ: Laurus, 2011.
- Забужко, О. (1999). *Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика*. Київ: Факт.
- Забужко, О. (2012). Україна: підпілля Європи. *Репорт про стан культури і НУО в Україні* (с. 131–135). Люблин: Epistem.
- Зашкільняк, В. (Ред.). (2004). *Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми*. Львів: Вид-во Львів. нац. ун-та.
- Зерній, Ю. О. (2009). *Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності*. (Автореф. дис. канд. політ. наук). Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ.
- Зякун, А. І. (2002). *Навчальна література з історії кінця 80–90-х рр. XX ст.: історіографічний аналіз*. (Автореф. дис.

- канд. іст. наук). Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ.
- Інститут масової інформації. (2016). *Українці масово відмовляються від російських ЗМІ — дослідження*. Відновлено з <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/16/7120842>.
- Інститут соціології НАН України. (2016). *До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?* Відновлено з <http://bukinfo.com.ua/show/news?lid=79910>.
- Кабачний, Р. (2016). *Впливової друкованої преси у Харкові немає, її замінюють пабліки у соцмережах та телебачення*. Відновлено з http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/65030/Vplyvovoji_drukovanoji_presy_u_Kharkovi_nemaje_jiji.
- Калинина, И. В. (2009). *Очерки по исторической семантике*. Санкт-Петербург: Изд. С.-Петербур. ун-та.
- Kantar TNS. (2015). *За рік зросла кількість українців, які носять одяг і прикраси з українською символікою*. Відновлено з <http://tns-ua.com/news/za-rik-zrosla-kilkist-ukrayintsi-v-yaki-nosyat-odyag-i-prikrasi-z-ukrayinskoju-simvolikoju>.
- Kantars TSN (2017). *Рейтинг популярних сайтів за серпень 2017*. Відновлено з <https://tns-ua.com/news/rejting-populjarnih-sajtiv-za-serpen-2017>.
- Кармазіна, М. С. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька*. Київ : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Кастельс, М., & Химанен, П. (2002). *Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель*. Москва: Логос.
- Кастельс, М. (2004). *Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе*. Екатеринбург: У-Фактория (при участии Гуманит. ун-та).

- Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. Москва: ГУ ВШЭ, 2000.
- Квитка, Г. Ф. (2006). *Харьков и уездные города*. Харьков: Мачулин.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2017). *Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=1>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2017). *Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017*. Відновлено з www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2015). *Думки і погляди населення України стосовно методів опору інтервентам / окупантам: вересень 2015 року*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=546>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2015). *Індекс результативності російської пропаганди*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2014). *ЗМІ та довіра до українських і російських ЗМІ*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=425>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2016). *Релігійна самоідентичність і молитва в Україні*. Відновлено з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=638&page=1>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2017). *Ставлення українців до державних свят, лютий 2017 р.* Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=688&page=1>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2015). *Чи згодні українці змінити стереотипи, розділивши порівну до-*

- машині обов'язки та догляд за дітьми?* Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=563&page=1&t=8>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2016). *Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України у 2016 році* Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=680&page=2>.
- Київський міжнародний інститут соціології. (2016). *Україна-25: досягнення та поразки*. Відновлено з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=644&page=6>.
- Козеллек, Р. (2004) Невідомий солдат як національний символ Європи. Р. Козеллек, Ю. Шерпер, & К. Сігов, *Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум* (с. 20–39). Київ: Дух і літера.
- Коломієць, Т. В., & Ярмиш, О. Н. (2003). *Культура Харкова на зламі століть (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)*. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ.
- Компанія Ericsson. (2014). *Інфографіка: культура споживання Інтернету в Україні*. Відновлено з <http://forbes.ua/business/1382719-infografika-kultura-potrebleniya-interneta-v-ukraine>.
- Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають*. Київ: Ніка-Центр.
- Кочан, В. М. (2008). *Феномен пограниччя в соціокультурному вимірі*. (Автореф. дис. канд. філос. наук). Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь.
- Кравченко, В. В. (2010). *Харьков / Харків: столиця Пограниччя*. Вильнюс: Европейский гуманит. ун-т.
- Кривицька, О. (2016). Лімотрофна ідентичність крізь призму феномена пограниччя. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, Вип. 3–4 (82–83), 298–313.

- Кубійович, В., & Кузеля, З. (Ред.). (1949). *Енциклопедія Українознавства* (Т. 1). Мюнхен: Нью-Йорк: Молоде життя.
- Кузнецова, Е. (2016). *Идеальный президент, или Как крупнейшие телеканалы освещают деятельность Петра Порошенко*. Відновлено з <http://voxukraine.org/2016/09/07/tv-sensorship-ru>.
- Липа, Ю. (1953). *Призначення України* (2-ге вид.). Нью-Йорк: Говерля.
- Липа, Ю. (1954). *Розподіл Росії* (2-ге справл. вид.). Нью-Йорк: Говерля.
- Лисяк-Рудницький, І. (1994). Україна між Сходом та Заходом. І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе* (Т. 1, с. 1–10). Київ: Основи.
- Маланюк, Є. (1959). *Малоросійство*. Нью-Йорк: Вид. «Вісника» ООЧСУ.
- Mediaownership monitor Ukraine (2016). *Медіавласність має значення*. Відновлено з <http://ukraine.mom-rsf.org>.
- Міністерство оборони України. (2016). *Військово-патріотичне виховання*. Відновлено з <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskovo-patriotichna-robota/vijskovo-patriotichne-vihovannya-u-zbrojnih-silah-ukraini.html>.
- Мірчук, І. (2007). *Українська культура*. Нью-Йорк: Шкільна Рада.
- Міхровська, М. С. & Черноус, А. Г. (2016). Деякі аспекти впровадження електронного урядування в Україні на прикладі досвіду зарубіжних країн. *Право і суспільство*, 2(2), 122–127.
- «Миротворец». Центр исследования признаков преступлений против национальной безопасности Украины, мира, безопасности человечества и международного правопорядка. *План нападения России на Украину. Решение на применение войск группировки «Север» в специальной*

операції по нападенню на Україну. Відновлено з <https://psb4ukr.org/241237-reshenie-na-primenenie-gruppir-ovki-vojsk-sever-v-specialnoj-operacii-po-napadeniyu-na-ukrainu>.

Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев, А. А. Алексеев, & Н. В. Поньрко (Ред.), *Библиотека литературы Древней Руси: в 20 т.* (Т. 7: Вторая половина XV века, с. 286–311). Санкт-Петербург: Наука.

Мусиездов, А. (2009). Историческая идентичность Харькова в интернет-репрезентациях. *Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы»*, № 844, 218–224.

Нагорна, Л. П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Нагорна, Л. П. (2011). *Соціокультурна ідентичність: пастки цінніс-них розмежувань*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Надкарни, М. (2014). О времени, травме и монументе: Парк-музей скульптур в Будапеште. *Новое литературное обозрение*, 2 (216).

Національна Гвардія України. (2015). *Прес-конференція «Як у Нацгвардії вирішується питання щодо увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців»*. Відновлено з <http://ngu.gov.ua/ru/node/3866>.

Національна комісія, що здійснює регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Офіційний веб-портал. (2017). *Галузь зв'язку: цифри та факти*. Відновлено з <http://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=138&language=uk>.

- Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. (2017). *Мовні квоти на радіо. Результати моніторингу у I півріччі 2017 року*. Відновлено з <https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2017/09/ZVIT-PO-KVOTAH.pdf>.
- Національний банк України. Офіційне інтернет-представництво. (2017). *Безготівкові розрахунки в Україні зростають: найчастіше українці розраховуються безготівково у торговельних мережах*. Відновлено з https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=58370337&cat_id=55838.
- Огієнко, І. (1991). *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Абрис.
- Опрос медиа потребителей: Харьковская область*. Відновлено з <http://www.slideshare.net/umedia/ss-53370238>.
- Павленко, Ю. В. (2001). *Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства: навч. посібник* (Вид. 3-тє, стер.). Київ: Либідь.
- Павленко, Ю. В. (1994). *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ: Фенікс.
- Паламарчук, М. О. (2015). *Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти*. Київ: НІСД.
- Пінчук, В. (2017). *Пінчук запропонував тимчасово відмовитися від ЄС та Криму: повний текст резонансної статті та реакція соцмереж*. Відновлено з <http://nv.ua/ukr/ukraine/politics/pinchuk-387781.html>.
- Політична «джинса» лишається найпопулярнішим жанром у регіональних ЗМІ. Аналітичний звіт моніторингу регіональних ЗМІ Інституту демократії імені Пилипа Орлика за липень 2016-го*. Відновлено з http://osvita.media.sapiens.ua/monitoring/regional_newspapers/politichna_dzh

insa_lishaetsya_nauroputyarnishim_zhanrom_u_regionalni_kh_zmi.

- Порошенко, П. (2016). *Виступ Президента під час заходів з нагоди Дня хрещення Київської Русі — України*. Відновлено з <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-zahodiv-z-nagodi-dnya-hreshennya-37741>.
- Посохов, С. І. (Ред.). (2004). *Харків. Збірник архівних документів і матеріалів*. Харків: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ.
- Плутарх, (1994). *Сравнительные жизнеописания в двух томах* (2-е изд., испр. и доп.). Москва: Наука.
- Прилипченко, Н. С. (2014). *Еволюція художніх текстильних промислів Слобожанщини в контексті української культури другої половини XIX — початку XX ст.* (Автореф. дис. канд. культурології). Харківська державна академія культури, Харків.
- Пріцак, О. (1991). Що таке історія України? *Слово і час*, 1, 53–60.
- Рафальський, О., Войналович, В., & Нагорна, Л. (Ред.). (2017). *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Рассоха, И. Н. (2007). *Украинская прародина индоевропейцев*. Харьков: ХНАМГ.
- Рейнгольд, Г. (2006). *Умная толпа: Новая социальная революция*. Москва: ФАИР-ПРЕСС.
- Рикер, П. (2005) Яким має бути новий етос Європи? *Критика*, Рік IX, 6(92).
- Розумний, М. М. (2016). *Виклики національного самовизначення*. Київ: НІСД.
- Романюк, О. І. (2014). Про характер сучасного політичного режиму Росії. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія:

Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 4, 152–159.

- Ротар, Н. Ю. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Рух добровольців «Простір свободи». *Російська мова домінує в медіа та сфері послуг, українська — в освіті й кінопрокаті*. Відновлено з <http://dobrovol.org/article/347/>.
- Рябчук, М. (2015). Дві України: кінець амбівалентності? *Критика*, Рік XIX, 1–2 (207–208), 2–12.
- Рябчук, М. (2000). *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*. Київ: Критика.
- Рябчук, М. Ю. (2015). *Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки*. (Автореф. дис. канд. політ. наук). Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ.
- Свідлов, С. (2015). *Становище української мови в «українському» Інтернеті*. Відновлено з <http://language-policy.info/2015/11/stanovysche-ukrajinskoji-movuy-v-ukrajinskomu-interneti>.
- Слово і діло. Аналітичний портал. *Україна в світових рейтингах: цінні спеціалісти й жахливі дороги*. Відновлено з <https://www.slovoidilo.ua/2017/10/31/infografika/ekonomika/ukrayina-svitovux-rejtynhax-czinni-speczialisty-zhaxlyv-i-dorohy>
- Смолій, В. А. (Ред.) (2007). *Історія українського козацтва: Нариси в 2 т. (Т. 2)*. Київ: ВД «Києво-Могилян. акад.».
- Смолій, В. А. (Ред.) (2006). *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. (Т. 1)*. Київ: Наук. думка.
- Серенюк, А. О., & Клімушин, П. С. (2010). *Електронне урядування в інформаційному суспільстві*. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр».

- Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *До Дня захисника України*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ko_dnyu_zaschitnika_ukrainy.html.
- Соціологічна група «Рейтинг». (2016). *Ставлення до окремих історичних постатей і процесу декомунізації в Україні*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html.
- Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *Патріотичні настрої українців*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/patrioticheskie_nastroeniya_ukraincev.html.
- Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *Ставлення українців до створення Єдиної Помісної Церкви*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_ukraincev_k_sozdaniyu_edinoj_pomestnoj_cerkvi.html.
- Соціологічна група «Рейтинг». (2017). *Україна у фокусі: соціологічні виміри*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraina_v_fokuse_sociologicheskie_izmeneniya.html.
- Стародубцева, Л. (Ред.). (2010). *Какой модерн? Философские рефлексии над ситуацией пост/недо/after-post/ПОСТ-пост... модернизма: коллект. моногр., посвящ. 70-летию юбилею д. филос. н., проф. А.А. Мамалуя* (Т. 1). Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина.
- Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і застави формування*. Київ: НІСД.
- Субтельний, О. (1991). *Україна. Історія*. Київ: Либідь.
- Україна-2015: національна стратегія розвитку*. (2008). Київ: Укр. форум громад.-політ. об'єднання.
- Український процесінговий центр. (2017). *Безготівкові платежі набирають обертів у II кварталі 2017 року*. Відновлено з <https://urc.ua/ua/news-ua/1534.htm>.

- Український інститут національної пам'яті. (2017). *Декомунізація*. Відновлено з <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>.
- Уэбстер, Ф. (2004). *Теории индустриального общества*. Москва: Аспект Пресс.
- Фрейд, З. (1910). *О психоанализе. Пять лекций. Лекция 1*. Відновлено з <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1151.html>.
- Фрейд, З. (1998). Печаль и меланхолия. *Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа* (с. 211–231). Санкт-Петербург: Алетейя.
- Шкодовский, Ю. М., Лаврентьев, И. Н., Лейбфрейд, А. Ю., & Полякова, Ю. Ю. (2002). *Харьков вчера, сегодня, завтра*. Харьков: Фолио.
- Хобсбаум, Э. (1998). *Нации и национализм после 1780 года*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Центр Разумкова. (2016). *Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості*. Відновлено з www.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf.
- Центр Разумкова. (2016). *Релігія, Церква, суспільство і держава: два роки після Майдану (інформаційні матеріали)*. Відновлено з http://www.razumkov.org.ua/upload/Religiya_200516_AN.compressed.pdf.
- Цимбалістий, Б. (1974). *Проблема ідентичності: Україна чи Америка*. Чикаго: Укр. Публіцист.-наук. Ін-т.
- Шевченко, І. (2001). *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Львів: Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад.
- Шестакова, К. Ю. (2005). *Етнічна ідентифікація на українському пограниччі*. (Автореф. дис. канд. соціол. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

- Шлемкевич, М. (1956). *Галичанство (Фрагменти)*. Відновлено з <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/shlemkev.htm>.
- Шпорлюк, Р. (2013). *Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща*. Київ: Дух і Літера.
- Щербаківський, В. (1980). *Орнаментация української хати*. Рим: Вид. «Богословії», 1980.
- Wikipedia. (2017). *Список самых высоких православных храмов и колоколен*. Відновлено з https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_самых_высоких_православных_храмов_и_колоколен/.
- Як народжувався перший комп'ютер*. Відновлено з <http://ua.uacomputing.com/stories/mesm/>.
- Ярмиш, А. Н., Посохов, С. И., & Эпштейн, А. И. (Ред.). (2004). *История города Харькова XX ст.* Харьков: Фолио, Золотые страницы.
- Astrid Erill, & Ansgar Nunning. (Eds.). (2008). *A Companion to Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. WBEG.
- Lee, D. (2017). *Facebook uncovers 'Russian-funded' misinformation campaign*. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/technology-41182519>.
- Nixon, P. G., & Koutrakou, V. N. (Eds.). (2007). *E-governement in Europe. Re-booting the state*. London—New York.
- Speedtest global index. (2017). *Ranking mobile and fixed broadband speeds from around the world on a monthly basis*. Retrieved from <http://www.speedtest.net/global-index>.
- StatCounterGlobalStats. (2017). *Social Media Stats in Ukraine — November 2016 — November 2017*. Retrieved from <http://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/ukraine>.
- The Economist. (2013). *The rise of the sharing economy*. Retrieved from <http://www.economist.com/news/leaders/21573104-internet-everything-hire-rise-sharing-economy>.

Van Gorp, H., & Mussarra-Schroeder, U. (Eds.). (1997). *Genres as Repositories of Cultural Memory*. Leiden.

UN e-Government Knowledge Databas. Department of Economic and Social Affairs. (2017). *Ukraine*. Retrieved from <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine>.

Наукове видання

К. В. Кислюк

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА І ЧВЕРТІ ХХІ ст.:
ПОВОРОТИ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ**

Монографія

2-ге видання, стереотипне

Керівник видавничих проектів: Ястребов А.О.

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки: Тишківська Н.М.

Комп'ютерна верстка: Тишківська Н.М.

Підписано до друку 05.01.2018 р.

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. аркушів — 11,86.

Обл.-вид. аркушів — 8,16.

Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»

Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.

03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31

тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25

www.condor-books.com.ua